ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ACADEMIAE SCIENTIARUM UCRAINAE COLLEGIUM ARCHAEOGRAPHICUM
B. Cordt. Monumenta cartographica Ucrainae. Vol. I

В. КОРДТ
ДІЙСНИЙ ЧЛЕН АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ КАРТОГРАФІЇ УКРАЇНИ

ЧАСТИНА ПЕРША

У КИЄВІ—MCMXXXI

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний секретар ВУАН
академ. О. В. Корчак-Чепурківський

Київськ. Міськліт № 332.

6-та друкарня УПП ДВОУ. Зам. № 3542. Тир. 400. 4 [illegible]

ВСТУП.

Вивчаючи в свій час записки чужоземних подорожніх по Східній Европі, я звернув увагу на той факт, що більшість авторів додали до своїх записок мапи тої території, що її тепер займає СРСР. Але після докладнішого вивчення, порівнявши ці мапи, я переконався в тому, що здебільшого це не є самостійна праця авторів цих записок, але більш-менш вдала репродукція або переробка тих порівнюючи небагатьох мап, що їх можемо назвати оригіналами.

Потім, вивчаючи детальніше передусім мапи, що охоплюють усю територію СРСР, я переконався, що треба конче виділити спочатку оригінальні мапи, потім добрати до кожного оригіналу відповідні до нього копії, намагаючись таким чином встановити генеалогію мап. Наслідком цієї праці був перший випуск „Материалов по истории русск. картографии“, що його видала 1899 р. у Києві Археографічна Комісія.

У другому випуску „Материалов по истории русской картографии“, що його видала Київська Археографічна Комісія 1910 р., були зібрані мапи, присвячені переважно тій частині СРСР, що охоплює Україну, або в кожному разі репрезентує чималу частину її. Це видання, де теж додержано принципу встановлення генеалогії мап уперше, дало змогу дослідникові історії культури УСРР користатися з найраритетнішої великої оригінальної мапи України, що її склав відомий автор клясичної книги про Україну — Боплан [1]). Разом із тим це видання наочно відбило Бопланів вплив на картографію України у другій половині XVII ст. [2]).

Перша частина „Матеріялів до історії картографії України“, що її тепер видає Всеукраїнська Академія Наук, має завдання поглибити та продовжувати справу, почату у виданні 1910 р. Ці матеріяли доповнюють картину розвитку картографії України підо впливом Боплана, й конкретно малюють поступовий перехід від цього закордонного впливу до нової самостійної картографічної діяльности до кінця XVIII ст. Старі способи компіляції мап поволі поступилися перед методами наукової картографії.

При цьому доводилося там, де не було мап, присвячених самій но Україні, використовувати картографічні матеріяли інших країн, переважно Польщі, де подавано Україну як суміжну територію.

У нашому виданні мапи розміщено в хронологічному порядку; одначе ми не мали змоги в цьому томі вмістити ввесь матеріял, що був у нашому розпорядженні, або що ми його намітили. Тому частину довелося відкласти для II тому, а в кінці тексту цього першого тому ми відзначаємо деякі з тих матеріялів, що їх маємо надію далі використати. Щодо тексту, то він не претендує на закінчене дослідження з історії картографії України; він лише дає короткі відомості про постання й походження кожної мапи; вичерпливий критичний розгляд мап тут не входить у наше завдання.

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ КАРТОГРАФІЇ УКРАЇНИ.

I.

1665. Basse Volhynie, ou Palatinat de Kiow, tiré entierement de la grande Ukraine du Sieur le Vasseur de Beauplan. Par le S-r Sanson d'Abbeville, geogr. ord-re du roy. A Paris. 1665.

В атласі: Atlas nouveau de diverses cartes de geographie, Choisies des Meilleurs Geographes de ce Temps; Comme Sanson, de G. de l'Isle etc ou l'on peut voir le theatre de la guerre dans tout le monde, dediè a Auguste II roy de Pologne. Tome V. № 96. Paris chez Mariette, MDCCXXVII.

Завб. 570×420 *мм.* мапа плоска, без градусної сітки, довготи 53° — 60°, широти 48° 30′ — 51° 40′, машт. 1 : 9.000.000.

Мапа ця, як на ній таки зазначає упорядник її Сансон, цілком (entièrement) запозичена з великої мапи України Боплана, тої, що складається з 8-ох окремих аркушів. Зокрема Сан-

[1]) Б. Барвінський, „Україна“ Бопляна. Стара Україна, Львів, 1924 р., стор. 14.

[2]) Перший випуск II серії „Материалов по истории русск. картографии“ видав Київський університет у 1906 р. Див. Отчет о тринадцатом присуждении Академиею Наук премий Макария в 1909 г. стр. 177 — 196. — Отчет о пятьдесят третьем присуждении наград гр. Уварова. Пб. 1912, стр. 179 — 190. Проф. И. И. Лаппо, Отзыв о труде В. Кордта. Вторая серия. Вып. I. Ученые записки Юрьевского университета. 1908, стр. 1 — 22.

сон використав для своєї мапи Київського воєводства 4 перші аркуші мапи Боплана. Сансон насамперед змінив орієнтування мапи, що у Боплана взято на південь; він зорієнтував її на північ; в іншому він обмежився тим, що широко використав свій взірець і викроїв, об'єднавши на одному аркуші матеріял, узятий з 4-х аркушів мапи Боплана, свою мапу України, але до того ж нічим не удосконалив працю Боплана; навпаки, він допустив від себе деякі неточності. Наприклад, замість Trethymirow Monaster Сансон пише Munster; замість Krzemienczuk—Czemienczik; замість Prokory—Prohory, замість Rozetki—Rzezetky; замість Zlotonosza — Zloknosza; замість Czehryn — Czebryn; замість Kodiaki—Koliaki тощо. Чимало місцевостей, що їх зазначив Боплан, Сансон зовсім випустив. Взагалі його мапа виконана недбало й не передає тієї краси, що нею приваблює до себе велика мапа Боплана, і ніяк не може замінити свого взірця [1]). Репродукція в нашому виданні за № 1.

II.

1665. Tartarie Europeenne ou Petite Tartarie, ou sont les Tartares du Crim, ou de Perecop; de Nogais, d'Oczacow et de Budziak. Dressée sur les Relations les plus Recents. Par le S-r Sanson fils. Geographe ord-re du roy. A Paris chez Pierre Mariette. 1665.

В атласі: Atlas nouveau, l. c. T. V № 131. Завбільшки 510 × 40 *мм*, проекція Сансона без градусної сітки, довготи 54⁰—76⁰, широти 45⁰—55⁰ машт. 1 : 3.000.000.

Ця мапа Сансона-сина охоплює переважно Лівобережну Україну та територію південної частини РСФРР до гирла р. Дону; крім того подано Крим.

Правий та лівий берег Дніпра вирисувано на підставі генеральної мапи України Боплана. Відціля запозичено острів Бургунка, Аслан городище, Носоковка, річка Конска—вода, річка Чортомлик. Сансон від себе додав Cursus Achillis (пробіг Ахіллесів [2]), себто острів Тендра та косу Джарилгач [3]).

Досить переконливо виступає залежність мапи Сансона від Бопланової генеральної мапи України, коли звернути увагу на південно-східній берег Озівського моря на мапі Сансона.

Увесь гідрографічний матеріял взято тут із мапи Бопланової, напр., річки: Cluki wielky, Cluki mali, Malo Wowda, Suhi Rarda, гора Carasuk, Suhe Wielky, Calmie wielky, Lisiankli, Mius з притокою Krinsky, Silik, Termenik — все це просто списано з Бопланової мапи. Крім того Сансон користувався не тільки з мапи Боплана, але певно знав і його „Опис України". На цій мапі Сансона особливо Крим відбиває „Опис Криму", що його склав Боплан. Ми подамо тут текст опису Криму й порівняємо в дужках відповідну назву на мапі Сансона: 1) „Місто це татари називають Ором, а поляки Перекопом" (Мапа: Or abo Perecop; 2) „Козлов, стародавне місто лежить на східньому березі [1])" (Мапа: Koselow abo Giusleue); 3) „Топетаркам або Херсонь вартий уваги" (Мапа: Topetorkan ol. Chersonesus); 4) „В Бахчисараю живе хан" (Мапа: Baciesaray); 5) „Селище Альма або Фоцола „(Мапа: Faczola abo Alma [2]); 6) Балаклава (Мапа: Baluclawa); 7) Манкупо (Мапа: Mancup); 8) „Кафа є столиця Криму" (Мапа: Capha); 9) „Карасу, ханське місто" (Мапа: Karasu); 10) „Кримендa, стародавнє місто" (Мапа: Crimenda); 11) Тусла (Мапа: Tusla); 12) „Арабат або Орботек є замок" (Мапа: Arabat abo Orbotec); 13) „Півострів, званий Косою" (Мапа: Kosa); 14) Тонкавода, протока (Tinka Woda); 15) „Гори коло Карасу й Балаклави звуться Бабою" (Мапа: Bada); Карабат річка (Мапа: Kabarta R.); 17) „Протока між Керчю й Таманом" (Мапа: Kerci, Taman); 18) „Залога перебуває в Темрюці" (Мапа: Temruk). Отже бачимо, що майже усі назви, що їх Боплан дав у своєму опису Криму [3]), маємо й на мапі Сансона. Репродукція в нашому виданні за № 2.

III.

1674. La Russie Noire ou Polonoise, qui comprend les Provinces de la Russie Noire, de Volhynie et de Podolie divisées en leurs Palatinats, Vulgairement Connues sous le Nom d'Ukraine Par les S-rs Sansons 1674.

В атласі: Atlas nouveau, l. c., T. V № 94. Завб. 565 × 430 *мм*, проекція Сансона без градусної сітки, довг. 44⁰—60⁰, шир. 46⁰,6—54⁰, машт. 1 : 2.000.000.

Року 1655 вийшло перше видання мапи Польщі Н. Сансона, що користувався з картографічних праць Боплана; а 1665 р. вийшло без змін друге видання цієї мапи Сансона [4]). З мапи 1665 р. брати Сансони викроїли 1674 р. мапу України, що видається тут.

У північному напрямку кордон тут є південний кордон Литви; на заході Люблинське й Руське воєводства, на сході Московська держава. Отже мапа України Сансонів охоплює: Холмську землю, воєводства Руське, Белзське, Волинське, Подільське, Браславське, Київське. Південний кордон є Трансильванія, Молдава, Туреччина.

[1]) Мапу Боплана з 8-ми аркушів видано в моїх „Материалах по истории русской картографии". Вип. II № I—VIII.

[2]) Давньо-грецька мітологія перенесла культ Ахиллеса на північний берег Чорного моря. Пробіг Ахіллесів був уже відомий Геродотові. Див. L. Georgii, Das europäische Russland in seinen ältesten Zuständen. Stuttg. 1815. p. 92. A. Hansen, Osteuropa. Dorpat, 1844, pag. 40. Köhler, Mémoire sur les iles et la course consacrées a Achille. Memoires de l'Academie des Sciences à Petersb. T. X, p. 531—819.

[3]) „В древности этот остров, имѣвшій по сказанію географов вид сабли, был извѣстен под названіем Ахиллесова ристалища или бѣга и читался святынею". Peninsula ad formam gladi porrecta, cognominata Dromos Achilleos Plinii. Natura IV, 26. Скальковскій, Опыт статист. описанія Новоросс. края. Ч. I. Одесса, 1850, стр. 170.

[1]) Юзлеве або Гезлеве, турецька назва сучасної Евпаторії. Див. Бертье-Делягард, примітки до „Описания Чорного моря" Дортеллі д'Асколі. Записки Одес. Общ. т. XXIV, стр. 149.

[2]) Див. А. Маркевич. Географическая номенклатура Крыма, как исторический материал, стр. 30 (Известия Таврич. общества истории, археол. и этногр. Т. II. Симферополь, 1928.

[3]) Описание Украйны. Пб., 1832, стр. 37 і далі.

[4]) Мої „Материалы по истории русской картографии" В. II, стр. 26.

Порівнюючи мапу 1674 р. з мапою Польщі 1655 р., доводиться переконатися в тому, що Сансони для мапи України тільки трохи удосконалили „Польщу“ 1655 р. і, власне кажучи, переважно збільшили маштаб.

Так, додано до городищ Хричкіесеми[1]) й Чапчаклі на правому березі р. Бога слово „ruinée“; те саме додано до Тарговиці; Zlonosza на мапі Польщі 1655 р., виправлено в Zlotonosza. Низова течія р. Дніпра, починаючи з Кодака, залишилася на мапі 1674 р. майже без поліпшень, дарма що генеральна мапа України Боплана дала б матеріял для доповнень і що Н. Сансон-батько вже 1665 р. надрукував мапу „Haute Podolie ou Palatinat de Kamieniec, tirée entierement de la Gr.-Vcranie de S-r le Vasseur de Beauplan“;[2]) до того ж нижча половина цього аркуша, себто „Basse partie de la Basse Podolie“, дає за Бопланом спеціяльну мапу низової течії р. Дніпра. Одначе цю мапу Сансони мало використали для своєї мапи України 1674 р. Тут ми знаходимо на правому березі Дніпра тільки небагато назов, а саме такі, беручи знизу уверх: Teninka ruinée. На р. Тягинці коло самого Дніпра було колись велике місто Тягинка із замком та баштами обнесене ровом, наповненим водою. За старовинним переказом його збудували ґенуезці[3]). Вище за течією відзначено: Носоковка, річка й переправа. А в Боплана — річка й острів. Острів Носоковка або Наносоковка, за Бопланом, був завдовжки мало не 2 милі, затоплявся весняною повіддю й був цілком безлісний. Через цей острів і острів Каїр була, за Бопланом, Татарська переправа. Між Носоковкою й Руським берегом, за Бопланом, протікав зарічок Дніпра, що зветься Космак. Там при виході в Чорне море переховувалися козаки, щоб їх не спостерегла турецька варта, що постійно перебувала в тому місці, де стояли руїни замка, відомого під назвою Аслам-городище, і охороняла вузький Таванський протік. Через нього йшла головна татарська переправа[4]). Вище Сансони зазначають: Острови, де сховано скарби козаків—Isles ou est caché le Tresor des Cosaques. На мапі Боплана на лівому березі зазначено: Skarbnica woyskowa kosaska. Далі на правому березі р. Чартомлик (Czercomelick). Далі зазначено: Cuczkosow Passage, себто Кичкаська переправа. Боплан каже про неї так: ці місця дуже високі, річище відкрите, вільне від будь-яких перегород, дуже вузьке... Це є найголовніша і найзручніша переправа, себто в цьому місці річище завдовжки найбільше 150 кроків[5]). На генеральній мапі Боплана ми маємо тут на лівому березі Дніпра тільки притоку Kaczkasow, а на правому березі зазначено Wielka przeprawa Tatarska. Сансони, виходить, змінили назви в цьому місці й зазначили на правому березі Cuczkosow Passage.

Далі знаходимо у Сансонів Budilow Passage на правому березі. У Боплана ж „Budylow“ зазначено на правому березі, біля 13-го порога. Для зазначення порогів Сансони не використали матеріял мапи Боплана, а коротко відзначили тут на лівому березі „les 13 Poroys“, а на правому березі „Retraite des cosaques“ і залишили таким чином під сумнівом, чи не є це пояснення назви „Kudack“.

На мапі 1674 р. зазначено пропущені на мапі Польщі 1655 р. шляхи, а саме: Чорний шлях (Czarny slack), Кучманський шлях (Kusmansky slack)[1]). В решті мапа 1674 р. дає топографію й гідрографію за мапою Боплановою й доповнює ці матеріяли за мапою Литви князя Радзивіла 1613 р. Під назвою „Palatinat de Kiow“ Сансони вмістили ще більшим шрифтом „Ukraine ou Pays des Cosaques“. На північ від Київського воєводства, на лівому березі Дніпра, під Черніговом Сансони помилково зазначили частину Волинського воєводства. Репродукція мапи 1674 р. в нашому виданні за № 3.

IV.

1684. Tartaria d Evropa ouero Piccola Tartaria diuisa da Giacomo Cantelli da Vignola ne Tartari Nogai e del Crim o di Precop soggeti al proprio Kam ne Tartari di Budziack, d'Oczackow, e di Dobruss, soggeti al Turco, ne Tartari Circassi. e di Mordua soggetti al Gran Duca di Moscouia e nelle Due Vckraine, una abitata da Cosacchi Tanaiti soggetti al Moscouita, l'altra da Cosacchi di Zaporowa, ora liberi, e gia dipendenti dalla Polonia. Data in Luce da Gio. Giac. de Rossi dalle sue stampe in Roma. 1684.

В атласі: Mercurio geografico, edito a Roma da Giacomo e Domenico de Rossi, 1669 — 1703. Завб. 530 × 425 *мм*. Проекція: Сансона циліндрична з градусною сіткою, довготи від 55°—85°, широти 40° — 57°, машт. 1 : 4.500.000.

Упорядник цієї мапи, географ герцога Моденського, італієць Кантеллі да-Віньоля, використав для своєї мапи „Европейської Тартарії“ передусім мапу Сансона 1665 р. (видану тут за № 2) і додав до цієї мапи ще рисунок центральної частини сучасної території РСФРР, Надволжя, Таманського півострова й Кавказу до гирла Волги й Каспійського моря. Італійський автор розрізняє на своїй мапі з обох боків Дніпра Україну або країну запорізьких козаків і в Московській державі ще другу Україну або країну Донських козаків, що їх він на своїй мапі називає „Cosacchi Tanaiti“.

Коли тепер спитати, звідки Віньоля черпав матеріял для тієї частини своєї мапи, що стосується до території СРСР, то, на мою думку, він використав тут мапу Ф. де-Вітта:

[1]) Див. Ф. Петрунь, Степове Побужжя. Відбитка з Журналу Науково-Дослідчих Катедр м. Одеси. Т II № 2, 1926, стор. 11, 14.

[2]) В атласі ж: Atlas nouveau, l. c., T. V.

[3]) Эварницкий, Вольности Запорожских казаков, стр. 127.

[4]) Боплан, Описание Украйны, стр. 24, 28.

[5]) Див. N. Ernst, Die Einfälle der Krymtataren in Süd-Russland. Zeitschr. f. osteurop. Gesch. Bd. III, p. 23—27.

[1]) Про шляхи див. Акад. Д. И. Багалей. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Моск. гос., стр. 138; Эварницкий, Вольности запорож. козаков, стр. 218 — 233. Про Кучманський шлях див. Ф. Петрунь, Степове Побужжя, с. 4.

Imp. Russici sive Moscoviae Status Generalis, видану в Амстердамі, без зазначення року, в другій половині XVII ст. Порівнюючи мапу Віньолі з мапою де-Вітта і вислідивши топографічні матеріяли цих двох мап, ідучи напр. за течією річок Волги або Дону, бачимо, як Віньоля добув свої матеріяли і як він ними орудував і використав їх. Далі, гадаю, можна пояснити, як у Віньолі виникла Донська Україна. Голяндець Ісаак Масса надрукував 1633 р. свою мапу Росії. У Москві він мав зв'язки серед руських і, можливо, добув руські матеріяли, де говорилося про „дикий край" на півдні Московської держави. Я гадаю, що цим можна пояснити на мапі Масси напис „Ocraina dikoia", що нічого спільного з Дніпровською Україною не мала. Можливо, що мапа Масси [1]) спонукала де-Вітта зазначити на своїй мапі Росії на лівому березі Дніпра назву „Ucraina Russica" і на правому березі „Ucraniae Pars", і далі на південь від верховини р. Дону — „Ocraina ubi Cosacci Tanati". Клясична назва Tana р. Дону була ще дуже поширена в XVII ст.

Щодо тієї частини мапи Віньолі, яка охоплює Кавказ, то Віньоля взяв її з його ж таки мапи Персії, що вміщено в I-ій частині атласу Mercurio geografico.

Він склав її на підставі творів Петра делля Валле [3]), Олеарія, Тавернье [4]) і Дженкінсона [2]). Репродукція мапи Европейської Татарії в нашому виданні за № 4.

V.

1685. **Сансон.** Estats de Pologne, Subdivisés suiuant l'estendue des Palatinats. Par le S-r Sanson, G. du R. Presenté a Monseigneur le Davphin. Par son tres humble, tres obeissant et tres fidele seruiteur Hubert Jaillot.

У правому верхньому куті: Eschelle. Mille Pas Geometriques ou Mille d'Italie. Lieües de France. Lieües Communes d'Allemagne. Lieües de Hongrie. Verstes, ou Lieües de Moscovie. Lieües d'Vkraine ou Pays des Cosaques. A Paris chez H. Jaillot, Joignant les grands Augustins aux 2 Globes. 1685. Очевидно спочатку стояло 1681, але 1 переправлено на 5.

В атласі: Atlas Nouveau contenant toutes les parties du monde, ou sont exactement remarqués les empires, monarchies, royaumes, estats, republiques et peuples, qui se trouvent à present Presenté a Monseign. le Dauphin par Hubert Jaillot. A Paris, 1689. Завб. 855 × 520 *мм.* Проекція звичайна конічна, довготи 36° — 64°, шир. 47°,6 — 57°,6 машт. 1 : 2.000.000.

Мапу Польщі Миколи Сансона 1655 р. перевидав 1685 р. Ібер Желло у збільшеному маштабі. Желло завів деякі невеличкі зміни. Насамперед, проти видання 1655 р., тут додано Чорний шлях (Czarny slack, Chemin que suivent les Tartares), Кучманський шлях (Kusmanski slack) і Моравський шлях (Morawsky szlak, chemin que tiennent les Tartares pour entrer en Moscovie). Потім додано із східньої сторони течію р. Оки від верховини до Воротина. Далі низову течію Дніпра подано докладніше. На мапі 1655 р. є тільки проти Кудака зазначення „пороги Дніпра" Porowys du Nieper; але на мапі 1685 р. відзначено на лівому березі, трохи вище острова Хортиці [1]) р. Кичкас (Koczhasow R), на генеральній мапі Боплана: Kaczkasow R., далі Конські води (у Боплана Konskawoda R.) і трохи нижче: Isles ou est la Cache ou le Tresor de l'Armée des Cosacques (острів, де міститься сховавка або скарб війська козаків, [1]) у Боплана: Skarbnica woyskowa kosacka, Thesaurum Kosacorum. Далі, на мапі Боплановій є Kair O., себто острів Каїр, але на мапі 1685 р. читаємо лише „Kair", отож невідомо, що тут малося на увазі: чи острів, чи лівий доплив Дніпра. Крім того, Боплан зазначає Tawan O., себто Тавань-острів. Про цей острів у його описі України говориться, що він був дві милі завдовжки і одну третину милі завширшки. Мапа 1685 р. зазначає лише „Tawan". Ідучи далі вниз лівим берегом Дніпра знаходимо зазначення „Kosasky" і „Burhunko"; на генеральній мапі Боплановій — Kosasky O. і Burhunko O.; Редактор мапи 1685 р., треба гадати, не розшифрував літери O у Боплана й не знав, що тут говориться про острови Козацький та Бургунський. Коли взяти далі доплиavи р. Дніпра з лівого боку проти течії вище порогів, то знайдемо: Самару, Орель, Ворсклу, Псіол, Сулу, Супой, Трубіж, Десну. Всі ці назви запозичено, очевидно, у Боплана, і його ж таки ортографія до певної міри повторюється й на мапі видання 1685 р. Але Желло не намагався цілком використати Боплана, бо в деталях доводиться встановити різницю проти Боплановоі генеральної мапи

Коли взяти, напр., річку Орель, то у Боплана зазначено допливи Вшивая (Wsiwa), Берестовка, Орелька і Лип'янка. Мапа Желло 1685 р., дарма що має такий великий маштаб, обмежується зазначенням „Orzel R", „Orczyk R".

Щодо тієї частини мапи 1685 р., що охоплює Литву, то вона спирається переважно на мапу Гесселя Геррітса 1613 р. [2]). Воєводство Київське (Palatinat de Kiow) має тут додаткове зазначення: Vkraine ou Pays des Cosaqves.

Нарешті, відзначимо ще неточності, що їх допустивсь Желло. На генеральній мапі Боплановій знаходимо, приміром, правильно Nimirow на Поділлю; у Желло Nisnirow, на мапі

[1]) Про життепис Масси та його мапи див. В. Кордт, Очерк сношений Московск. государства с респуб. Соед. Нидерландов по 1631 г. Сборник русск. ист. общ. Т. 116, стор. CCI — CCV. — Материалы по ист. русск. картогр. В. I. II; II сер. вып. I.

[2]) Про Олеарія та Дженкінсона див. В. Кордт, Чужоземні подорожні по східній Европі. Київ, 1926, стор. 30, 104.

[3]) Італієць подорожній (1586 — 1652); див. його Viaggi in Turchia, Persia et India. Rome 1650 — 58.

[4]) Француз подорожній (1605 — 1689); див. його Voyages en Turqúie, en Perse et aux Indes. Paris, 1679.

[1]) Див. Эварницкий, Вольности запор. козаков, стр. 77. Брун, Черноморье. Одесса, 1879, II, стр. 289.

[2]) Видано в наших Материалах по истории русской картографии, В. II, за №№ XIII — XVI.

1655 р. Nismirow. У Боплана Czehryn (Чигирин), — у Желло Czebryn. У Боплана Czarne H(orodok) — у Желло Cazarne. Замість Zlotonosza, у Желло Zloknoza.

Репродукція мапи Желло у нашому виданні за №№ 5 і 6.

VI

Estats de la couronne de Pologne presenté a monseigneur le duc de Bourgogne. Par Son tres Humble et tres obeissant Serviteur H. Jaillot. 1696. Завб. 480 × 605; проекція Сансона, довготи 37° — 63°, шир. 47°,2 — 58°,4.

Желло накреслив цю мапу за своєю мапою Польщі 1685 р. у зменшеному маштабі; але у нову мапу він не вніс поправки. Він додав лише на півдні Carabuna alias Moncastro та одрізав на сході течію р. Оки й Моравський шлях. Ця мапа теж належить до групи типу Бопланових.

Ті неточності в правопису назов, що трапляються на мапі 1685 р., збереглися й тут. Напр., Zloknoza, Cazarne, Czerkomlik, Nisnirow.

Репродукція мапи в нашому виданні за № 7.

Року 1708 Желло втрете видав мапу Сансона 1655 р. під назвою: Estats de la Couronne de Pologne, subdivises suivant l'estendue des Palatinats par le S-r Sanson, Dedié au roy par Hubert Jaillot.

У правому верхньому кутку мапи є таблиця з 8-ма машт. та позначкою: A Paris chez H. Jaillot. Avec Privilege du roy pour vingt ans 1708. Це видання виритувано на новій дошці.

VII.

Regni Poloniae et Ducatus Lithuaniae, Volhyniae, Podoliae, Ucraniae, Prussiae, Livoniae, Exactissima Descriptio, Amstelodami. Auctore Joanne de Ram. Рік не зазначено. Мапа типу мап Бопланових. Завб. 510 × 430 *мм*, проекція Сансона, довгот. 35° — 62°, шир. 46°,6 — 59°. Машт. 1 : 3.300.000.

Автор зазначає, що він лічить меридіяни з острова Тенериффи. Голяндець де-Рам не дав самостійної праці; його мапа спирається на мапу Польщі Желло 1696 р. Лише на півночі де-Рам додав (як порівняти з мапою Желло) 1 паралель, а на півдні так само.

Київське воєводство й тут має додаткову назву Ukrania, що охоплює лівий та правий берег Дніпра. Назви на цій мапі де-Рам латинізував. Репродукція його мапи в нашому виданні за № 8.

VIII.

Regni Poloniae et Ducatus Lithuaniae, Voliniae, Podoliae, Vcraniae, Prussiae et Curlandiae descriptio emendata per I. Danckerts. Amstelodami. Рік не зазначено.

Завб. 580×483 *мм*, проекція Сансона, довготи 37° — 63°, шир. 47°,6 — 57°,4. Машт. 1 : 2.600.000.

В атласі: Atlas. Tot Amsterdam, bij Iustus Dankers in de Calverstraet, in de Dankbarheijt. (Sine anno).

Голяндець Ю. Данкертс упорядкував свою мапу Польщі, як і де-Рам, користуючись безпосередньо з мапи Желло 1696 р.

Цілком додержуючись свого взірця, він перекладав французькі назви, що траплялися на мапі Желло, латинською мовою; напр., ми знаходимо в нього Palatinatus Lemburgensis, Palatinatus Chelmensis, Palatinatus Kiowiensis, Palatinatus Bressiciensis.

Ортографічні помилки Желло повторює Данкертс, але низову течію Дніпра він висував, треба гадати, користуючись безпосередньо з Бопланової генеральної мапи України. Він не пише, як Желло „Porowys du Nieper", але зазначає декотрі з них, а саме: Sluski (Сурський), Strelzy (Стрільча забора між 3-м та 4-м порогами), Waranowa (Воронова забора між 6-м та 7-м порогами), Walniow (Волничський), Lisianka (Лишній), Wolny (Вільний).

Репродукція в нашому виданні за № 9.

IX.

Regni Poloniae et Ducatus Lithuaniae Voliniae, Podoliae, Ucraniae, Prussiae et Curlandiae Descriptio. Emendata per Cornelium Danckerts. Amstelodami. Рік не зазначено.

Завб. 585 × 505 *мм*. Проекція Сансона, довгот. 37° — 58°, шир. 36°,6 — 58°.

Автор цієї мапи користався для західньої половини її безперечно з мап своїх попередників, напр., із мапи Желло 1696 р. або з мапи Ю. Данкертса; але він виявив певну самостійність у східній половині, себто частині, що належить до України. Ортографічні помилки на мапах його попередників виправлено й автор, очевидно, вивчав і керувався великою й генеральною мапами Боплана. Ось чому, коли ми звернемо увагу на ту частину мапи, що показує низову течію р. Дніпра, і коли порівняємо цю частину України з Баплановою генеральною мапою, доводиться переконатися в тім, що К. Данкертс упорядкував цю частину своєї мапи на підставі Бопланової генеральної мапи України. Правий берег низової течії Дніпра запозичено звідси. Із 16-ох назов, що їх тут відзначив Боплан, Данкертс пропустив тільки одну. Зате лівий берег він залишив без уваги. Порогам Дніпра він надав такі назви: 1). Sluski (Сурський) 2) Lochanny (Лоханський). 3) Strelczy (Стрільча забора між 3-м і 4-м). 4) Dzwoniec (Звонецький). 5) Kniahinin (Княгинин поріг). 6) Nenasytec (Ненаситецький) 7) Woronowa (Воронова забора) 8) Zabora (Данкертс тут помилково розуміє слово zabora, що належить до назви Woronowa, як назву окремого порогу). 9) Wolniow (Волничський поріг), 10) Budylow (Будилівський поріг), 11) Tawolzany (Таволжанська забора) 12) Lisianka (Лишній поріг), 13) Wolny (Вільний поріг). Бачимо отже, що Данкертс пропустив Кодак-поріг, певно гадаючи, що Кодак [1]) не поріг, а назва фортеці.

[1]) M. Dubiecki, Kudak, twierdza kresowa i jej okolice. Warszawa, 1900. — A. Czołowski. Kudak, przyczynki do założenia i upadku twierdzy. (Kwartalnik historyczny, 1926, zeszyt 2, pag. 161 — 185.

У Боплана на генеральній мапі пороги перемічено в такому порядку й за такою нумерацією: 1) Kudak, 2) Sulski, 3) Lochanny, 4) Strelczy, 5) Dzwoniec, 6) Kniahinny, 7) Nenasytec, 8) Woronowa zabora, 9) Wolniow, 10) Budylow, 11) Tawolzany, 12) Łisianka, 13) Wolny.

Взагалі в літературі ми помічаємо різницю в свідченнях про число порогів, що йде від того, що багато авторів приймають забори за пороги. Н. І. Максимович, автор капітального дослідження „Днепр и его бассейн" (Київ. 1901) перелічує великих порогів 10; назви їх такі [1]): 1) Старо-Кайдакський, 2) Сурський, 3) Лоханський, 4) Звонецький, 5) Ненаситецький, 6) Волничський, 7) Будилівський, 8) Лишній, 9) Вільний, 10) Явлений.

Репродукція мапи К. Данкертса в нашому виданні за № 10.

X.

1705. Мапа Польщі без заголовку, що її виритував амстердамський рітівник видавець П. Шенк.

Розмір 580 × 480 *мм*, шир. 48° — 60°, довгот. 34° — 63°. Проекція Сансона, без градусної сітки. Машт. 1 : 3.300.000.

В атласі Герарда Фалька (Gerardus Valk) в Амстердамі 1706 р. У верхньому лівому кутку вміщено портрет Августа II, короля польського; його оточують алегоричні фігури з написом: Friderico Augusto, vere Augusto, Polon, Lithuan. Borus. Pomer. Regi. Duci, Principi. Saxon. Utr. Duci s. Imp. Elect. Haec. Imperii. Sui. Regna. D.D.D. P. Schenkius. Sculpt: Regius. Amstelodami exc: prope forum. Cum. Priv. Ord. Holland. et West-Frisiae. 1705. Ясно видно, що спочатку виритувано 1701 і потім одиницю виправлено на 5.

У правому верхньому кутку — мала мапа спадкових земель курфюрстів саксонських; цю мапу теж оточують алегоричні фігури.

Ми бачимо, що П. Шенк, виритувавши цю мапу Польщі, не дав своїй праці, присвяченій Августові II, заголовку. За головне джерело при складанні мапи йому була та мапа Польщі, що міститься в атласі амстердамського ритівника й видавця атласів і мап Фредеріка де-Вітта. Мапа ця має заголовок: Regni Poloniae et Ducatus Lithuaniae, Voliniae, Podoliae, Ucraniae, Prussiae, Livoniae et Curlandiae descriptio, emendata per F. de Witt. Amstelodami [2]). А мапу де-Вітта складено за Боплановою генеральною мапою.

Щодо зовнішнього вигляду, то „Польща" Шенка стоїть набагато вище за мапи де-Вітта. Шенк був видатний ритівник-художник і сучасники ставилися з великою пошаною до нього. Він народився р. 1660 в місті Ельберфельді в Німеччині, ритування вивчав в Амстердамі. Суто комерційні інтереси спонукали його до ритування мап, коли він переконався в тім, що в Німмеччині є великий попит на географічні мапи. І тут і в Голяндії ритівники мап того часу здебільшого не були фахівці з картографії, а взагалі ритівники на міді, і працювали переважно на інших ділянках. Через те вони й не мали змоги удосконалити ті мапи, що їх видавали. У другій половині XVII та першій половині XVIII ст. ні в Німеччині, ні в Голяндії не було виразної межі між художниками та картографами. Свої взірці ритівники запозичили переважно з Голяндії.

До подібних художників-ритівників належить і Шенк. Разом із своїм учителем ритування, Герардом Фальком, він набував од інших ритівників того часу мідяні дошки географічних мап і використував їх для нових видань та відбитків, маючи на меті самий тільки зиск. Ляйпціґський ярмарок давав йому змогу збувати свої вироби. Можливо, тут він вступив в стосунки з курфюрстом Саксонським Августом II. На декотрих мапах він називає себе королівським, себто двірським [1]) ритівником.

Щодо внутрішньої вартости Шенкової мапи Польщі, то й ця його праця стверджує, що він був художник, а не спеціяліст із географії. Його мапа Польщі в тій частині, що охоплює Україну, складена насамперед за Боплановою генеральною мапою України, в обробці де-Вітта, а ще й бачимо деякі неточності: напр., городище Czarne — тут Cazarne; Bender — Brender, Немирів — Nisnirow; Ямпіль — Ampol; Куяльницький лиман не має Пересипу. Нижче Андрієвого острова на р. Бозі, на крутому підвищенні берега річки була живе криниця води, що за часів Бопланових називалася Виноградною. Назву цього місця Боплан помилково змінив на своїй мапі на Виноградна крица, а з його легкої руки ця назва залишається на більшості мап України того часу. Одначе Шенк пропустив слово „Виноградна" і на його мапі залишилося тільки „Kriesa". Далі, порівнюючи низову течію Дніпра, зокрема місце порогів, на мапі Боплановій, з тим, що дає Шенк у цій частині, переконуємося в тому, що він не вважав за потрібне використати Бопланову мапу, а обмежився лише тим, що дала йому мапа Польщі де-Вітта [2]).

На своїй дошці Шенк додав на сході

---

[1]) Опис порогів див. у Максимовича, стор. 238 — 247. Див. також Эварницкий — Вольности Запорож. козаков, стр., 35 — 46; Скальковский — Опыт ст. описания Новорос. края, ч. I стр. 112 — 114.

[2]) В атласі під заголовком: Atlas, Tot Amsterdam bij Frederick De Wit, без зазначення року. Це видання містить у собі 104 мапи. Про атлас де-Вітта див. Tiele, Nederlandsche bibliographie van land - en volkenkunde. Amst., 1884 pag. 267. Мапу Польщі, що де-Витт склав за Боплановою генеральною мапою, перевидав з нової мідяної дошки, але без ніяких змін і доповнень, амстердамський ритівник І. фан Схаген. Він змінив тільки заголовок мапи, замінивши прізвище де-Вітта на своє, отож у нього заголовок такий: Regni Poloniae et Ducatus Lithuaniae, Voliniae, Podoliae, Vcraniae, Prussiae Livoniae et Curlandiae descriptio, emendata per G. a Schagen, Amstelodami

Мапа Схагена міститься в XXVI томі P. v. d. Aa, La galerie agreable du monde.

[1]) Дані про Шенка див. у Jolig, Niederländische Einflüsse in der deutschen Kartographie. Leipzig, 1903, стр. 19 — 24.

[2]) Про ґравюри Шенка див. Nagler, Künstler - Lexicon Bd. XV, München, 1845, pag. 185 — 192.

два меридіяни, себто 62-ій і 63-ій та ще виритував тут Моравський шлях і зазначив далі Ducatus Worotinensis та місто Worotin.

Замість Palatinatus Smolenskoviensis читаємо на його мапі Palatin. Smolenskiensis; біля міста Smolensko він додав „hodie sub Russis“, те саме додав біля Чернігова та Києва. Щодо решти, мапа Шенкова в тій частині, що цікавить нас, не перевищує вартости мапи де-Вітта.

Мапа Польщі П. Шенка в нашому виданні за № 11.

Спадкоємці відомого німецького видавця мап Баптиста Гомана (Johann Baptist Homann)[1]) використали Шенкову мапу в 1739 р. для свого атласу. Вони викинули мапу спадкових земель у правому верхньому кутку і замінили портрет Августа II і присвячення таким написом:

Regni Poloniae magnique Ducatus Lithuaniae nova et exacta tabula ad mentem Starovolscii descripta a Joh. Bapt. Homanno. Revisa et ad praesentem statum accomodata 1739.

Ця мапа Польщі Гомана (без зазначення року) є також в атласі „Kleiner Atlas von 50 auserlesenen Homanns Land-Charten nach Ordnung des Johann Hübners geogr. Fragen zu finden in Nürnberg bei Joh. Bapt. Homann. Року 1750 професор Ґеттінґенського університету Т. Майер (Tobias Maier) склав для фірми Гомана нову мапу Польщі під назвою: Mappa Geographica Regni Poloniae ex novissimis quotquot sunt mappis specialibus composita et ad LL. stereographicae projectionis revocata a Tob. Mayero. Luci publicae tradita per Homannianos Heredes. Norimb. a. MDCCL. Ця мапа для нас менш інтересна, бо вона охоплює лише правобережну Україну в межах Польської держави того часу.

XI.

1703. La Pologne. Dressée sur ce qu'en ont donné Starovolsk, Beauplan, Hartnoch et autres auteurs. Rectifié par les observations d'Heveliùs[2]) etc. Par Guillaume Del'Isle, geographe de l'Academie royale des Sciences. A Amsterdam chez J. Covens et C. Mortier, geographe.

Завб. 610 × 470 *мм*; шир. $46^0,5'$—57^0, довгота 32^0—57^0, проекція конічна, машт. 1:280.000.

В атласі: Atlas nouveau, contenant toutes les parties du monde, où sont exactement remarquées les empires, monarchies, royaumes, états, republiques. Amsterdam. J. Covens et C. Mortier, 1733.

Мапу Деліля передрукував амстердамський ритівник і видавець мап Микола Фішер (Visscher). Після його смерти всі його мідяні дошки здобув Петро Шенк (молодший). Він передрукував 1734 р. мапу Польщі Деліля, й його відбиток цілком тотожній з виданням Ковенса і Мортьє. Деліль сам відзначив джерела, що з них він користався, упорядковуючи свою мапу, і цитує Старовольського, Боплана, Гарткноха та Гевеліуса. Коли порівняти ту частину його мапи, що стосується до України, з Бoплановою генеральною мапою України, то нема сумніву, що тут за джерело була головним чином Бопланова мапа.

Голяндець Danckerus Danckerts видав приблизно 1651 р. в Амстердамі невелику Бопланову мапу, що по суті дає лише гідрографію Польщі, під назвою: Nova totius Regni Poloniae exacta delineatio. Копію цієї мапи Симон Старовольський умістив у своїй книзі „Polonia“, виданій у Вольфенбюттелі р. 1656. Копія із знімку Старовольського є в моїх „Материалах по истории русской картографии“, В. II, за № XXXV.

Щодо Hartknoch-а, що його Деліль помилково називає Hartnoch, то він був спеціяліст з історії Прусії, надрукував книжку: Altes und neues Preussen (Frankfurt, 1684); ця книжка спеціяльно для картографії України нічого не дає. З неї Деліль, можливо, користувавсь для тієї частини своєї мапи, що стосується до пруських країн. Про Гартгноха див. Allg. Deutsche Biographie Bd. X, pag. 665—69.

Ґ. Деліль має почесне місце в історії мапографії, бо він чи не перший намагався застосувати на практиці теоретичні досягнення французької Академії Наук в удосконаленні мапографії.

Спираючись на праці александрійця Клавдія Птоломея, давня картографія перейняла від нього і дві неточності. Перша — виображення Індійського океану як закритого моря; друга була в надмірному розширенні суходолу в східньому напрямку. Першу неточність виправлено коли відкрили морський шлях до Остіндії, а друга пережила першу на два століття й виправлено її через французьку реформу в рисуванні географічних мап.

Ще одна неточність сталася у Птоломея через те, що він, обчисляючи географічну довготу Середземного моря, помилково вважав довжину градуса за 500 стадій, замість 700 стадій[1]).

Через ці неточності й хиби щодо пунктів, визначених астрономічними спостереженнями, півсфера відповідає 126 град. нашої й через те на мапах маємо зайву розтягненість Европи й Середземного моря. Професійні картографи XVI і XVII ст. не співчували новині, запровадженій у картографії. Дбаючи за свої матеріяльні інтереси, вони вважали ті мапи, що їх сами склали, за щось стале, ніяким змінам непідлегле. Вони передбачали й розуміли, що

[1]) Про Гомана див. Brecher, в Allgem. deutsche Biographie. Bd. XIII, 35—38. Sandler, J. B. Homann, Berlin, 1886. Гоман помер 1724 р.; його син і співробітник помер 1730 р. Їхні спадкоємці так само видавали мапи та атласи. Див. Joh. Müller — Die Entwicklung der Nürnberger Kartographie vom Ausgang des 15. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts. Nürnberg, 1907, pag. 25—27.

Sandler, Die homännischen Erben. (Zeitschrift für wissenschaftliche Geographie. Bd. VII. Heft 2—5, pag. 333—356, 413—449. Weimar 1889—90. — W. Riehl, Culturstudien aus drei Jahrhunderten. Stuttgart, 1859, pag. 3—21: Der Homannische Atlas.

[2]) Славетний астроном, фундатор селенографії, Johannes Hevelius, мешканець м. Данціґа, 1611—1687. Див. Allg. deutsche Biographie. Bd. XII, pag 341.

[1]) 1 стадія — 158 метр., звідки $1^0 = 79$ кілом., а тимчасом Гіппарх приймав за 1^0 700 стад., або 110 кілом.

нові математичні та астрономічні означення пунктів потребуватимуть змін у мапах, а для того треба буде виготувати нові мідяні дошки; саме через те великі і впливові фірми, що виготовляли й видавали мапи, вклавши в цю справу не абиякий капітал і працю, виявили себе консерваторами, й удосконаленнями не цікавились.

Метод, що його до початку XVII ст. застосовували астрономи, обчисляючи довготи, спирався на спостереженнях мінення сонця та місяця. Галілей відкрив 1610 р. супутників Юпітера, на яких мінення відбуваються по декілька разів на тиждень, і він зрозумів, яке значіння вони мають для обчислення та визначення пунктів. Найвидатніші астрономи того часу зацікавились цим питанням, але цілковитий успіх мав лише Касіні; р. 1669 він видав у Болоньї свої таблиці супутників Юпітера під назвою: Ephemerides Bononienses Mediceorum Siderum, що дали певний спосіб обчисляти довготи.

Року 1669 Касіні запрошено до Паризької Академії Наук. Тут він провадив далі свої спостереження супутників Юпітера, і його праці сприяли поширенню його нових методів визначати довготи у географії й мореплавстві, а також і реформуванню картографії в Парижі. У зв'язку з тим в цьому напрямку починається 1679 р. планова спільна праця Паризької Академії за допомогою французького уряду, маючи на увазі через певні астрономічні визначення місць реформувати всю картографію. Наслідком цих праць з'явилася зразкова мапа Франції 1682 р. і того ж таки року Planisphere terrestre — мапа всього світу; ця мапа скоротила розтягненість давнього світу на 30 град. довготи. Нове видання вийшло 1694 р.

Ґ. Деліль у своїх мапах застосував на практиці метод, що його виробила французька Академія.

Ґільйом Деліль народивсь 1675 р., був старший син викладача історії та географії Кльода Деліля й мав ще трьох братів: Симона—історика, Йосипа-Миколая—академіка в Парижі й Петербурзі, і Луї—астронома, що помер 1741 р. на Камчатці.

Року 1700, коли Ґ. Делілеві було 25 років, він видав свої перші мапи, а саме: мапу світу, Европи, Азії, Африки та Америки. Року 1716 він був за ад'юнкта, 1718 р. за члена (associé) академії. Разом він видав щось коло 100 мап. У зовнішньому оформленні мап він одкинув алегоричні фігури та оздоблення. Далі, він волів залишати на мапі порожне місце в тих частинах, де про місцевості він не мав певних відомостей.

Про його мапи сучасники висловлювались так: „il n'est contenté de ne rien marquer dans les endroits, dont il ne sait rien". Градусної сітки на його мапах не бракує. За декретом французького уряду з 1634 р. французькі мапи приймали за нулевий меридіян меридіян острова Ферро; цього Г. Деліль додержувався завсіди. Зайву розтягненість окремих країн в напрямку на захід і схід він обминав і намагався досягти повноти в зазначенні пунктів (місцевостей), точности в ортографії й визначенні течій річок [1]).

Після Деліля залишилося дуже багато рукописних ексцерптів і рукописних мап; вони доводять, що його мапи є наслідок критичного вивчання джерел і суворо наукової дослідницької праці, і цим він відзначається від професійних мапографів XVII ст. Адже ж ті, як ми вже зазначили, мало дбали вивчати джерела і складали свої мапи за працями попередників, зрідка виправляли деталі й потім випускали свої мапи, називаючи їх „nova et accurata tabula novissime delineata" тощо. Деліль працював самостійно й часто зазначав свої джерела на самій мапі. Видана мапа Польщі це доводить; він називає тут джерела: Старовольського, Боплана, Гарткноха, Гевеліуса. Коли перевірити за цією мапою точність правопису, то знаходимо, напр., що доплив р. Дніпра з правого боку є р. Taczawoda, а повинна бути за Бопланом Wolczawoda; тут же бачимо річку, мов одірвану від Вовчих вод, під назвою Muis R.—це повинна бути Mius R., що впадає в Озівське море; поява її в цьому місці спричиняє непорозуміння. Stelnicza читаємо замість Sterlnicza, вище за течією Kacanepol, а на мапі Боплановій — Kacane topol. Вище на лівому березі Krzemientuk, а повинен бути на правому березі Krzemienczuk. Очевидячки, польська ортографія була для Деліля тяжка.

Критичне обслідування тієї частини мапи Польщі, що стосується до України, і особливо перевірка зазначення головних пунктів дала б деякі наслідки для історії мапографії України.

Мапа Польщі Деліля в нашому виданні за № 12, за знімком Фішера 1734 р.

Конрад Лоттер передрукував у своєму атласі Atlas novus sive Tabulae geographicae, виданому після 1772 р., мапу Польщі Деліля, зазначивши на ній зміни, зроблені на підставі першого розділу Польщі. Лоттер виставляє себе за автора мапи, що її він дав назву Mappa geographica, ex novissimis observationibus repraesentans regnum Poloniae cura Tobiae Conradi Lotter Aug. Vindel.

Делілеву мапу Польщі у зменшеному на половину розмірі перевидано в раритетному виданні Pierre van der Aa, La Galerie agreable du monde, T. XXI в Лейдені 1729 р. Мапа тут має такий заголовок: La Pologne. Suivant les Nouvelles Observations de Mess-rs de l'Academie royale des Sciences. Augmentées de Nouveau. A Leide, chez P. van der Aa.

XII.

(1704). **Атлас течії р. Дона, складений від віце-адмірала Крюйса.**

Заголовний аркуш цього атласу надруковано на дві половини, зверху по-голяндськи, знизу по-російськи:

[1]) Chr. Sandler, Die Reform der Kartographie um 1700. München, 1905, pag. 4, 6, 14—21.

„Nieuw Pas-kaart Boek, Behelsende de groote Rivier Don of Tanais, na deselfs waaragtige gelegenheydt Strekking, en Cours, vande Stadt Woronetz, tot daar hy in zee valdt met zyn invloeiende Stroomen, Eylanden, Steden, Dorpen, Kloosters etc. benevens een zeer curieuse Paskaart vande Azofsche Zee of Palus Mocotis en Pontus Euxinus of Swarte Zee met alle haar Diepten, Droogtens, aangelegen Rivieren, Havens, Steden etc. Zynde daar by gevoegdt een afbeelding der Doorgraving, om den Don door de Ilafla te Leyden inde Wolga of Astracansche Rivier, alles Zeer Nauw-keurig, en door eygene Ondervinding opgenomen gepeylt, afgemeeten en opgedragen aan Zyn Doorlugtige Hoogheyd Alixius Petreides Erf-Prince der Keyser-Ryken, Koning-Ryken Vorstendommen en Heerschappyen zyns Heer Vaders, zyne Grootmagtiste Czaarsche Maiesteyt, door Cornelis Cruys, vice-Admiral van Hooghgemelte zyner Maiesteyts Zee-Magten.

Tot Amsterdam by Hendrick Doncker, Boek Caert en Kunstverkoper inde Nieuw brugh Steegh int Stuurmans gereetschap met Privilege".

„Новая чертежная книга содержащая Великую рѣку Донъ или Танаисъ по ея истинному положенію, разширенію и теченію из города Воронежа, даже до того гдѣ оная в море впадѣетъ со своими втекушими рѣками, островами, городами, деревнями, монастырями и проч. Присемъ зѣло любопытный чертежъ, Азовсково Моря или Езера Меотскаго и Понта Эуксинскаго или Черного Моря со всѣми их глубинами, мѣлями, принадлежашими рѣками, пристанми, городами; присемъ приложено Изображение Прокопа Воежеѣы Илавлу в вести Камышенкою рѣкою В Волгу или В Астраханскую рѣку яжеб тѣмъ илавлинскимъ наводнениемъ в водити из Дону илавлою и камышенкою рѣками В Великую рѣку Волгу корабли и протчие водные суды все зѣло прилѣжно и собственнымъ изобрѣтаниемъ собрано мѣрою оловянною водяною вымѣреной. Приписано или поручено Его Пресвѣтлому Высочествию Алексию Петровичю Наслѣдственному, Принцу Кесарствъ, Королевствъ, Княжествъ, Государствъ Его Государя Отца Его, Корнелиа Крейса над его вышереченного Величества морскими силами Вицъ-Адмирала. В Амстердамѣ, Оу Гендрика Дункера книгъ Чертежных художествъ продавца В нибруской улицѣ В кормчемъ орудиі с привилиею".

Віце-адмірал, віце-президент Адміралтійств-колеґії Корнелій Іванович Крюйс (Cruys) народ. в м. Ставанґері в Норвеґії 14 червня 1657 р. в родині незаможного моряка Оле Гудфастерсена. Батько Крюйсів, за тогочасним звичаєм, прізвища не мав, замість нього вживав ім'я по батькові. Крюйс, здається, з дитинства був на морській службі в Голяндії і тут змінив своє ймення Нільс на Корнелій та ім'я по батькові Ольсен на прізвище Крюйс. Чому в Росії надано йому ім'я по батькові „Іванович" — невідомо. Року 1680, коли йому було 23 роки, Крюйс уже був за шкіпера на голяндському кораблі, що курсував до Еспанії. Згодом він багато плавав, був декілька разів в Індії, Америці, брав участь у будуванні кораблів, гаванів, фортець, рисуванні мап. взагалі широко розвив свою природну здібність і, нарешті, дістав посаду екіпажмайстра в Амстердамському адміралтійстві. Року 1697 тут із ним познайомився Петро І. Крюйс справив на царя таке добре враження, що той запропонував йому піти на російську службу за віце-адмірала. 9 квітня 1698 р. Крюйс підписав угоду, того ж таки року приїхав до Росії й почав тут насамперед організовувати фльоту у Воронежі.

Року 1699 Крюйс брав участь у поході Петра Доном в Озівське море, для супроводу посла Українцева до Константинополю[1]). Наслідком цієї подорожі Крюйс склав атлас р. Дону; цей атлас видав 1704 р. Генріх Донкер в Амстердамі.

У 1700 та 1701 р.р. Крюйс далі працював у Воронежі, а 1702 р. в Архангельську; там він піклувався зміцнити та впорядкувати ескадру Білого моря.

Восени 1702 р. він поїхав до Голяндії й пробув тут до кінця 1704 р., наглядаючи за навчанням надісланої з Росії молоді та вербуючи майстрів і моряків.

Мабуть під час тієї ж таки подорожі Крюйс доглядав за виданням свого атласу р. Дону в Голяндії[2]).

Коли Крюйс повернувся до Росії, йому доручили керувати Балтицькою фльотою; згодом, як відомо, він багато працював коло впорядкування російської фльоти, з 15 грудня 1717 р. як віце-президент адміралтійств-колеґії. 3 червня 1727 р. Крюйс помер.

Атлас присвячено царевичеві Олексієві; присвята міститься на двох сторінках в аркуш. Біографи Крюйса відзначають, як помітну рису його характеру, різкість і здатність говорити правду в вічі. Красномовна присвята одначе є доказ того, що Крюйс також умів догодити самолюбству сильних світу.

Після присвяти іде опис р. Дону та міста Озова. Хто цей опис склав, сказати важко. Про Крюйса тут говориться в третій особі, але автор напевне був голяндець або людина, що в Голяндії бувала; він говорить про р. Ворону, що вона не ширша за звичайний міський грахт; а грахтами в Голяндії звуть міські канали. Твір цей містить у першій своїй частині опис Воронежа, арсеналів та корабелень, далі йде короткий нарис історії козацтва від Хмельницького до Мазепи, та етнографічні

[1]) Устрялов, История царствов. Петра I, т. III, стр. 274 і далі. Журн. Крюйса я не мав змоги використати.

[2]) Daae, L., Nordmaend og Danske i Rusland i det attende aarhundrede. Christiania, 1884, pag. 10 — 29. (Відбиток з Historisk. Tidskrift, 2-га серія, т. IV) Г. Л. Грове, Адмирал Корнелий Крюйс. Историч. Вестн. т. 85 (1901 г.), стр. 582 — 589.

Русский биографич. словарь. Пб. 1903, том Кнаппе-Кюхельбекер, стр. 501 — 507. В. Н. Берх, Жизнеописание адмирала К. И. Крюйса. Северный Архив, ч. XIV і XX. Пб. 1825. Scheltema, Rusland en de Nederlanden, D. II, p. 215, III, p. 92 — 106, 278 — 283, 294 — 298.

зауваження про козаків. Друга частина містить історію Озова з 1453 до 1696 р., наступні 4 сторінки атласу зайнято краєвидами берегів р. Дону, або певніш, рисунками профілів-берегів, з додатком, що краєвиди берегів нарисовано 1699 р., коли російське посольство рушило від Озова до Константинополя на кораблі під командою капітана Памбурґа [1])

В „Отечеств. Записках“ 1824 р., ч. XIX, № 53, стр. 295, ч. XX, № 54, стр. 46, № 55, стр. 169, № 56 стр. 471, під назвою: „Розысканія о Донѣ, Азовскомъ морѣ, Воронежѣ и Азовѣ, съ нѣкоторыми свѣдѣніями о казакахъ, учиненныя по повелѣнію Петра Вел. вицеадмираломъ К. Крюйсом в 1699 г. и поднесенныя царевичу Алексѣю Петровичу“, — надруковано переклад статті, вміщеної на початку атласу Крюйса. — Далі, у „Сѣверномъ Архивѣ“, ч. XI, за 1824 р. під назвою: „О правахъ и обыкновеніяхъ Донскихъ Казаковъ въ концѣ XVII вѣка“, надруковано переклад уривку статті з атласу Крюйса, і саме ту частину статті, що стосується до внутрішнього побуту козаків.

Крім вищезазначеного тексту, атлас Крюйса містить у собі 17 мап р. Дону, до того ж, спочатку на перших двох аркушах дано на плоских мапах, без довгот усю течію р. Дону, від міста Воронежа до Озівського лиману цієї річки, у машгабі близько 9 морських миль у цалі, в межах північної широти 47° 50' і 52° 45', до того ж місто Воронiж покладено на мапі на широті $52^1/_2$, себто на цілий градус на північ.

Мапа має заголовок: Nieuwe seer Accurate en Nauwkeurige Caart vande Revier de Don of Tanais. Met aanwijsinge van alle der Selver Dieptens, Droogtens etc., afgemeeten in 't Jaar 1699, in tegenwoordigheyd vanden Grooten Heer Czaar en Grootvorst Peter Alexiowits... Aen wien dese Caart in alle Eerbiedigheyd werd opgedragen door Cornelis Cruys, Vice-Admiral. На мапі зазначено машгаби в англійських і французьких милях, рахуючи їх 20 в градусі, в німецьких милях по 15 в градусі й в російських верствах, що їх тут лічено в градусі 42. За цим машгабом мапа повинна мати в цалі 7 верств, а справді машгаб має в цалі $15^3/_4$ верстви.

З третьої мапи починається докладний опис р. Дону, що містить у собі на 12-х аркушах 26 планів, бо вісім мап поділено на дві й на три частини, все в машгабі близько 725 саж. в цалі.

Назви на мапах подано по-російськи й поголяндськи; зазначено залюднені місцевості, горяні та лісисті місця, та часто додано примітки для схарактеризування місцевостей, напр.: „великая ключевая вода из гор течет“, „водоворот,“ „низкая земля“, „горибелова мела“, „в летнее время глубины только 4 фута, может и лошадь брести“, „песчаныя горы“, та інші подібні примітки; між іншим зазначено ні глибини річки, а ні місця мілин не зазначено. Із залюднених місць показано міста, манастирі, села. Віданачено також, що р. Воронiж від міста Воронежа до міста Дінця пройдено з ранку 10 червня до вечора 16-го.

Ми мали змогу вмістити в наше видання тільки шість аркушів із атласу Крюйса, а саме: плани р. Дону № 1, 2, 18, 24, 25, 26, 27, мапу Озівського моря й мапу Чорного моря.

На першому аркуші з докладним описом р. Дону зазначено міста, манастирі, села, деревні, котрі назви подано голяндською мовою з російським перекладом. Цю мапу поділено на дві частини за № 1 і 2. На ній описано течію Дону від Воронежа до села Борстанова і звідси до міста Коротояка. Зокрема зазначено такі місцевості: Воронiж, дер. Скейлая, дер. Трускина, дер. Гремечен, дер. Руткина, дер. Костанска, дер. Борстанов, дер. Ормовой, гор. Урив, гор. Коротояк. Крім того, на цьому аркуші планів р. Дону вміщено невелику мапку, без машгабу, де показано „откуда начинаются реки Дон, Воронеж, Ока и протчие реки“. На мапці, крім річок, зазначено ще цілий ряд залюднених місць від Москви до Курська й Воронежа й від Ряжська до Орла.

На аркуші з планами № 24 і 25 подано течію Дону від міста Каргала Нижняя, до міста Бусерханек і зокрема такі залюднені місця: Каргала Нижняя, Михайлов верхной и нижной, Трайлин, Кагалник на Острову, Бабин на Острову, река Гнилая, река Донец, гор. Кочетов, гор. Семикаракор; нижче цього міста в Дін впадає з лівого боку р. Салтопарович, з правого — р. Сухой Донец нижче м. Роздори. Р. Салтопарович, що виходить із степу, коло р. Волги, впливає в р. Зусат, а ця коло м. Бусерханек впадає в Дін; вище її м. Мелехов, трохи вище від нього витікає з Дону р. Аксай і впадає знову в Дін коло міста Черкаська. Місто це знаходимо вже на 15-ій мапі, де міститься низова течія Дону на двох планах, № 26 і 27. Тут спочатку іде Бугай-город, далі Манич город, притоки Магин, Тимерник, Донец, Койсува й, нарешті, місто Озов і Лутек і р. Кагальник.

Поміж планами р. Дону, що їх склав Крюйс, є під № 18 окремий план вододілу, що розділяє зближення р. Дону та Волги біля міст Камишенки на Волзі та Камишенки, й Іловлі на Дону та Іловлі. Цей план має заголовок: „Nieuwe en Seer Accurate Caert van de Doorgravinge om met Scheepen uyt de Revier de Don of Tanais door de Spruiten of Reviertles Ilafla en Camisinka in de Wolga of Astrachansche Rivier en Caspische Zee te vaaren, waerinne werd vertoont de Reets gemackte damme en Sluysen met aenwysinghe der Plaetse waer de Resterende noch sullen gemaekt werden. Новая и предилная карта о перекопе, что в (sic) з Дон или Танаиса кораблям Илаблое река до Камышенки а Камосшенкою рекою в Волгу или Астраханскую реку в Каспуское Море входитъ, какъ въ сей карте оказуемъ да Гола

[1]) Див. Устрялов, История царств. Петра I, т. III стр. 288 і далі.

Промыслъ пруды і воротъ въ указныхъ мѣстахъ по сему признаваемъ что здѣлано будет. В Амстердаме у Гендрика Дункера в Новоу Брухъ Стег метъ превилеги. t Amsterdam bij Hendrick Doncker in de Nieuwenbrugsteeg, met Privilege".

Система і план з'єднання Волги з Доном, як видно на рисунку Крюйса, були такі, щоб прорити канал через вододіл завдовжки $2^1/_2$ верстви від р. Іловлі до річки, що впадає в р. Камишенку, і спорудити греблю із шлюзами, щоб затримувати течію р. Іловлі, вище вододілу, та 4-х гребель із шлюзами, затримувати течію р. Камишенки нижче вододілу до самого міста Камишенки та його зарічного передмістя — Город Петр. Між іншим, на плані зазначено, що вдовж річки Камишенки мали зробити ще декілька гребель.

За помітками на плані: Р. Іловла із своїми луками 130 вер. завдовжки; від міста Іловлі степом до вододілу 60 вер.; від Дону до вододілу вода не бистро тече; р. Камишенка до вододілу має довжину 7 000 саж. Маштаб на плані — 1 верства в цалі.

Шістнадцята мапа атласу Крюйса є рисунок берегів Озівського моря, з голяндським заголовком: Nieuwe seer accurate en Naauwkeurige Kaart van het Palus Meotis en Asofsche Zee met aenwysinge van alle der Selven dieptens, droogtens etc. Afgemeten int Jaer 1699 in tegenwoordigh vanden Grooten Heer, Czaer en Groot Vorst Peter Alexiwits... aan wien dese Kaart werd opgedragen door Cornelis Cruys.

Мапа ця має градусну сітку за Меркаторською проекцією.

Сімнадцята мапа — це береги Чорного моря. Вона має заголовок: Nieuwe Accurate en Nauwkeurige Kaart van de Pontus Euxinus hodie Mare Nigrum, by de Russe genant Zorno More of de Swarte Zee. Mitsgaders de Hellespont of Straat van Constantinopel.

У верхньому правому кутку спеціяльна мапа Босфору й Дарданелл. Мапа має градусну сітку в проекції меркаторській. Ґ. Міллер зазначає, що ці обидві мапи заново видано з наказу державної Адміралтійської колеґії 1737 р. російською мовою [1]).

Мапи № 1, 2, 16, 17, 18, 24 — 27 з атласу Крюйса в нашому виданні за № 13 — 18.

XIII.

1706. Carte de Moscovie. Dressée par Guillaume De l'Isle, Premier Géographe du roy. A son Excellence Monseigneur André Artemonides de Matueof, Ministre d'Etat de sa Majesté Czarienne. Par son tres humble et tres obeiss-t Serviteur De l'Isle. A Paris.

В атласі: Atlas nouveau, contenant toutes les parties du monde ou sont exactement remarquées les empires, monarchies, royaumes, etats, republiques etc. Amsterdam, J. Covens et C. Mortier. 1733. Атлас цей містить мапи, що їх склав Ґ. Деліль за час 1700 — 1726 рр.

Мапа Росії Деліля міститься на двох аркушах. Рік не зазначено; але брат Ґ. Деліля, Йосип-Микола Деліль писав 25 травня 1729 р. з Петербургу французькому військовому міністрові, графові Морепа в Париж, що його небіжчик брат, себто Ґільйом Деліль, видав 23 роки тому мапу Европейської Росії на двох аркушах, під назвою Moscovie [1]). Отже, мапу цю видано 1706 р. Це підтверджується й тим, що зять Ґ. Деліля, член Паризької Академії Наук Ф. Бюаш, перевидав згодом цю мапу й зазначив на ній 1706 р. Завбільшки: верхній аркуш 650×490 *мм*, другий аркуш 650×490 *мм*. Проекція конічна; градусна сітка є. Лічба меридіянів від острова Ферро. Довготи $47^0 - 82^0$ шир. $46^0 - 56^0,6'$.

Деліль присвятив свою мапу Росії Андрієві Артамоновичу Матвееву, що 1706 р., себто під час видання мапи, в Росії не був; якраз він з 1705 до 1707 р. був за посла російського уряду в Парижі [2]). Що саме спонукало Деліля присвятити свою мапу Матвееву, нам невідомо. Лише можна припустити, що Матвеєв, можливо, дав Делілеві топографічний матеріял для складання мапи, і це, дійсно, дає підставу поставити питання, чи не було у Деліля російських джерел, бо він не один раз зазначає російські назви з французьким перекладом і навпаки. На верхньому аркуші мапи, присвяченому північній Росії, подано Кольський півострів і всю північну Росію від Білого моря й Крижаного океану до району озер Ладозького й Онезького, до міста Сарапуля на березі р. Ками. Додержуючись в цілому номенклятури та леґенди мапи французькою мовою, Деліль частенько дає російські переклади латинськими літерами. Напр., він зазначає: Staraia Perme ou la Vieille Perme, Perma Velikaia ou la Grande Perme, Nemoersko Volock ou Portage de Nemour, Staraia Totma ou la Vieille Totma.

На другому аркуші мапи подано в західній частині Україну і Литву та Західню Росію до Великого Новгороду. Далі подано центральну, східню та південну Росію до лівого берега Волги й до Озова та Астрахані.

Щодо України та Литви, то Деліль повторює те, що він дав 1703 р. на своїй мапі Польщі. У другій частині цього аркуша впадає в око не стільки той факт, що Деліль іноді дає французький переклад до руської назви, скільки ті численні пояснення та леґенди, які

[1]) Сочинения и переводы. Октябрь 1761 г. Известие о Ландкартах, стр. 423.

Див. про атлас Крюйса статтю М. Полуденського, Карты р. Дона, изданные в Амстердаме. Вестник Русск. Геогр. Общ. за 1856 г. Кн. VI, Библиография, стр. 47—55.

Див. також: Пекарский, Наука и литература при Петре I, т. II, стр. 88, 89.

[1]) Bulletin de la Section de géographie. T. XXXII (1917) Paris. Minist. de l'instr. publ., pag. 135: Lettres de J.-N. Delisle au comte de Maurepas et a l'abbé Bignon.

[2]) Про життя та діяльність Андрія Артамоновича Матвеєва (1666 — 1728 р.) див. П. Н. Семенов — Биографические очерки сенаторов. Чтения Московского Общ. истории, 1886 г., кн. II, стр. 4 — 15.

він дав своїй мапі, напр.: Ugra, Riviere bourbeuse qui servoit autrefois de limites entre la Lithuanie et la Moscovie; під Москвою Німецьку слободу XVII ст. зазначено так: Sloboda demeuré des Etrangers; Преображенське — Preobragenskoe demeuré du czar; Воронїж — Voronecz ou l'on fait des vaisseaux; на р Клязьмі зазначено: icy la Riviere de Klesma commence a porter bateaux. Між Окою та Сурою зазначено: Le Mordva Peuples idolatres, qui habitent des forests immenses.

Далі приблизно 70 верстов на північ від Озова є напис по-французьки про те, що 1685 р. російська армія знайшла пам'ятки старовини коло того місця, де за Птоломеем мали бути жертовники Олександра Великого; а на березі Озівського моря, приблизно 15 вер. від Озова, Деліль зазначив: „Autels d'Alexandre" (себто жертовники Олександра). Про ці казкові жертовники справді згадують Птоломей та Аммiян.

Аммiян каже: Dein Borysthenes a montibus oriens Neurorum, primigeniis fontibus copiosus, concursuque multorum amnium adulescens, mari praeruptis undarum verticibus intimatur: cujus in marginibus nemorosis Borysthenes est civitas et Cephalonesus, et arae Alexandro Magno, Caesarique Augusto sacratae. (Ammiani Marcellini rerum gestarum, lib. XXII, 40). Переклад: Вытекающий из гор Нервиев Борисѳен изливается в море бурливыми волнами. На его лесистых берегах лежат города Борисѳен, Кефелонес и жертвенники, посвященные Александру Великому и цезарю Августу. (Проф. Ю. Кулаковскій, Аммиан Марцеллин, Исторія. Перевод с латинского. Вып. II, Кіев, 1907. стр. 120).

Але тих жертовників не було, й оповідання Птоломея та Аммiяна цілком казкові. Герберштейн теж згадує про них у тому місці своїх „Записок о Московии", де він описує р. Дін і місто Озов [1]).

Всі леґенди на мапі Деліля дають змогу припускати, що автор мапи або дістав з уст чи на письмі відомості від людей, що знали Росію, або вивчав доступну йому літературу. Напр., читаємо на мапі поруч Іванова озера:

[1]) „О жертвенниках Александра и Цезаря", — пише Герберштейн — „о существовании которых в этих местах упоминают некоторые писатели, или об их развалинах, я не мог узнать ничего верного, ни от туземцев, ни от тех людей, которые часто бывали в этих местах. Также воины, которых князь каждый год посылает туда для разведывания и отражения татарских набегов, когда я спрашивал их об этом, отвечали, что они никогда не видали и не слыхали ничего такого. Однако, они не отрицали, что около устьев малаго Танаиса (Донца), в четырех днях от Азова, близ места Великій Перевоз, у святых гор они видели статуи и какие-то мраморные и каменные изображения". Герберштейн, Rerum Moscoviticarum commentarii. Перев. И. Аноннмов. Пб. 1866, стр. 103.

Див. теж Замысловский, Герберштейн и его историко-географические известия о России, Пб., 1884, стор. 69 прим. 4. Ім'я Олександра Великого згадується часто в народніх переказах. Так на 23-му аркуші своєї „Чертежной книги Сибири" 1701 р. Семен Ремезов зазначає там, де на його думку знаходилося Гилянське царство, себто, на лівому березі гирла р. Амура; „до сего мѣста доходил царь Александр Македонский, ружье спрятал и колокол оставил". Див. теж: С. Бахрушин, Очерки по истории колонизации Сибири в XVI и XVII в.в. Москва. 1928, стр. 19. Про „Сибирский Чертеж" Ремезова див. видання Археографічної Комісії 1888 р., та А. Миддендорф, Путешествие на север и восток Сибири. Ч. I. Пб., 1860, стр. 30.

„Donco ruiné ou le Don commence a etre navigable". У Записках Герберштейна читаємо: „От Данкова, где Танаис становится судоходным, после почти двадцатидневного плавания, можно прибыть в Азов" [1]).

Далі, на мапі Деліля бачимо під Івановим озером великий ліс і напис „Forest d'Okonitzilies ou d'Epifanovlies", а в Записках Герберштейна читаємо, що р. Дін починається з Іванова озера, а воно починається в лісі, що його дехто називає Оконицьким лісом, а хто — Єпіфановим лісом.

Року 1906 Н. Чечулін поставив питання, чи не пощастить відкрити безпосередні сліди Великого Рисунку на Делілевій мапі Росії [2]). Але є ще й інші питання, що на них бажано було б мати відповіді. Наприклад, звідки Деліль має відомості, що шлях із Москви на Вятку, через Кострому та Галич є коротший за шлях через Устюг, проте шлях через Кострому не зручний, бо веде болотами, й не безпечний через наскоки поганських черемисів [3])? Хто повідомив Деліля про „Stovok ostrove ou les 40 Iles", себто, треба гадати, про Сорок Островів на Волзі, вище Саратова. Чому, далі, у Деліля той таки Саратов показано на луговому лівому березі Волги, себто там, де Саратов засновано наприкінці XVI ст. і звідки на початку XVII ст. (коло 1605 р.) його перенесено на місце, де він є тепер, на горішній, себто правий берег [4]).

Ще цікаво було б знати, чому у Деліля два Козмодем'янська, один на правому березі Оки, другий на правому березі Волги. Треба мати на увазі, що ці два Козмодем'янська знаходимо також на мапі Росії де-Вітта та на Віньолевій мапі Тартарії. На цих трьох мапах знаходимо ще на південь від Приволзького Козмодем'янська міста Alater та Inserat. Ясно, що Деліль, де-Вітт і Віньоля користувалися з того самого джерела, що нам не відоме.

Цілий ряд інтересних питань чекає тут свого розв'язання.

Мапу Московії Ґ. Деліля згодом часто копіювали голяндські картографи та видавці.

Найкраща репродукція, виконана у зменшеному наполовину розмірі, є у виданні Pierre van der Aa, La Galerie agreable du monde. T. XXI. На цих копіях прізвище Деліля згадано, але мапи названо, перша „La Moscovie septentrionale", друга „La Moscovie meridionale suivant les Nouvelles observations de Mess-rs de l'Academie royale des Sciences.

Про діяльність Паризької Академії в мапографії, виходить, знали вже в Голяндії.

[1]) Герберштейн, Записки о Московии, l. c., стр. 102.

[2]) Чечулин, Н., — Новые труды по древне-русской картографіи. Журн. мин. нар. пр., сент. 1906, стр. 213.

[3]) Деліль зазначає на верхньому аркуші своєї мапи Росії „Le chemin de Moscou a Viatka par Castroma et Galicz est plus court que celui, qui passe par Oustioug, mais il est trés incommode à cause des marais, quil faut passer, et de Czeremisses, peuples idolatres, qui y font des courses.

[4]) Про Саратов див. подорож Олеарія, який 1 вересня 1636 р. проїжджав на кораблі повз Саратов. Адам Олеарий, Описание путешествия в Московию. Перевод А. Ловягина, Петербург, 1906, стр. 386.

Видавець van der Aa в Лейдені видав 1729 р. своє відоме, раритетне видання La Galerie agreable du monde в 66 томах. Надруковано його тільки 100 примірників, і воно містить у собі 3000 чудових ритин. Є тільки один повний примірник цього видання в Королівській бібліотеці в Газі (den Haag) в Голяндії

Европа має—47 томів, Азія—11, Африка—3, Америка—4 томи. Опис цього видання є у Philip Lee Philips, A List of Geographical Atlases in the Library of Congress. Vol. III, p. 288—324.

Репродукція другого аркуша мапи Деліля в нашому виданні за № 19.

XIV.

Ukrania quae et Terra Cosaccorum cum vicinis Walachiae, Moldaviae. Minorisque Tartariae provinciis exhibita a Joh. Baptista Homanno Noribergae.

В атласі: J. B. Homann, Atlas novus terrarum orbis, imperia, regna et status exactis tabulis geographice demonstrans. Noribergae. Tom. II.

Завб. 565 × 470 *мм*. Дов. 45⁰ — 72⁰, шир. 42⁰,8 — 55⁰,8 без градусної сітки. Проекція Сансона, машт. 1:3.400 000.

Мапа України Гомана охоплює Україну на правому березі до Перемишля й Люблина, на лівому березі до р. Дону, на північ РСФРР до Москви й на південь до південного берега Чорного моря.

Мапа ця не є самостійна праця Гомана. Вона складена почасти на підставі Бопланової мапи України; східню половину скопійовано з південної половини мапи Росії Ґільома Деліля, північно-східній берег Чорного моря з мапи Tartaria d'Europa Джіякомо Кантеллі да Віньолі 1684 р. До тогож Гоман не користувавсь безпосередньо з Бопланової генеральної мапи України, а переписував для правого берега Дніпра відповідну частину з мапи Польщі Корнелія Данкертса (див. у нашому виданні № 10). Порівнюючи ці частини двох згаданих мап, ясно видно, як Гоман використав К. Данкертса. Він не пропустив навіть на правому березі низової течії Zolta Woda і всіх порогів.

Щодо Малої Тартарії та Криму, то Гоман для своєї мапи України скопіював відповідні частини з мапи Криму в книзі Якова Сандрарта: Des Königreichs Pohlen Staats—und Zeit-Beschreibung. Sulzbach, 1687. На лівому березі Дніпра Гоман додав Українську лінію, для решти використав у східній частині України другий (південний) аркуш мапи Росії Ґільома Деліля, та цілком використав цю мапу, що, очевидно, йому дуже подобалася. Він передруковує леґенди, не скорочуючи їх, але перекладаючи французький текст латинською мовою. Східній берег Озівського моря та північно-східній Чорного моря він запозичив із мапи Кантеллі да Віньолі (див. в нашому виданні № 4).

До того ще Гоман відокремив цілком Таманський півострів від суходолу й дав йому російський напис „Nova krepost Taman".

Своєю „Україною" Гоман дає нам типовий приклад дореформного еклектика-картографа початку XVIII ст., що із старого клаптя складає нову мапу.

Репродукція мапи „Vkrania" Гомана в нашому виданні за № 20.

XV.

Після 1736 р. Amplissima Ucraniae Regio, Palatinatus Kioviensem Braclaviensem complectens cum adjacentibus Provinciis juxta recentissimam designationem aeri incisa arte et sumtibus Matthaei Seutteri.

Завб. 560 × 480 *мм* довгот. 43⁰ — 55⁰, шир. 45⁰—52⁰, 6; проекція Сансона без градусної сітки. Машт. 1:1.850.000.

За прикладом Гомана Зойтер склав для свого атласу спеціяльну мапу України. В основу цієї мапи він поклав Бопланову генеральну мапу України й мапу Польщі Корнелія Данкертса і заповнив топографічним матеріялом територію Молдави та Волощини. Далі, він старався удосконалити топографічний матеріял Бопланової мапи що стосується до степової України, побережжя Чорного та Озівського моря і до Криму. Потрібний для цього матеріял Зойтер, здається, запозичив із своєї мапи Theatrum belli Russorum victoriis illustratum.

На його мапі України знаходимо, наприклад, той самий острів Tamerof і Nova krepost Taman, що їх ми бачимо у Зойтера на його ж таки мапі Theatrum belli Russorum, яка пояснює воєнні події 1736 р. Через те можна залічити Зойтерову мапу України до часу після 1736 р. Репродукція в нашому виданні—№ 21.

Щодо південної України, то Зойтер присвятив їй ще спеціяльну мапу під назвою: Nova et accurata Tartariae Europaeae seu Minoris et in specie Crimeae delineatio geographica cum omnibus circa Pontum Euxinum et Palum Maeotidem jacentibus Provinciis, manu Matthaei Seutteri. Augustae Vindelicorum.

У цій мапі, здається, можна відрізнити такі складові частини: передусім південно-східню частину Зойтерової мапи України і далі, мапу Чорного моря й Криму. Звідки Зойтер запозичив мапу Чорного моря, вагаюся сказати; але мапу Криму взяв Зойтер із мапи Гомана: Tabula geographica qua pars Russiae Magnae Pontus Euxinus seu mare Nigrum et Tartaria Minor cum finitimis Bulgariae Romaniae et Natoliae Provinciis exhibetur a Joh. Baptista Homanno Noribergae. Гоман скопіював цю мапу з мапи Південної Росії Брюса, що ту мапу описано та видано в II-му томі моїх „Материалов по истории русской картографии".

XVI.

1739. Theatrum belli Russorum victoriis illustratum sive nova et accurata Turcicarum et Tartaricum Pro-

vinciarum intra fluvios Tyras s. Niester et Tanaim s. Don ad oram Ponti Euxini et in Peloponeso Taurica sitarum Designatio manu et impensis Matthaei Seutteri. Завб. 555 × 475 *мм*, довготи 46° — 67°, шир. 43°,4 — 51°,8, проекція Сансона. Машт. 1 : 2.200.000.

У заголовку Зойтер повідомляє, що мапу складено його рукою, але це не зовсім відповідає дійсності. Це є мапа военних дій російської армії під час війни з Туреччиною 1736—1739 р. Під час походів, що почалися 1736 р., при Академії Наук у Петербурзі вийшло п'ять мап місцевостей, де розгорталися военні події. З приводу цих мап Міллер каже у своєму „Извѣстіи о россійскихъ ландкартахъ", що „поспѣшность их сочиненія многія причинила ошибки," і він же попереджає „не брать оныхъ картъ впредь за основаніе въ сочиненіи другихъ [1])".

До цих мап, виданих окремими аркушами, належать такі:

1. Charte der Kriegs-Operationen am Don und Dnieper. Anno 1736 gestochen bey der Acad. der Wissenschaften in St.-Petersb(urg).

2. Charte der von der Russischen Armee im Jahre 1736 zwischen und an dem Dnieper u. Don wider die Türken und Tataren siegreich unternommenen Kriegs-Operationen.

3. Verus Chersonesi Tauricae seu Crimeae conspectus adjacentium item Regionum itineris que ab Exercitu Rutheno A-o. MDCCXXXVI et MDCCXXXVII aduersus Tattaros suscepti. Editus ex autographo Caroli a Frauendorf, Centurionis in Acad. Petropolit.

4. Theatrum belli Ann. 1737 a milite augustae Russorum Imperatricis aduersus Turcas Tattarosque gesti, ex autographis in Acad. Scient. Petropol.

5. Theatrum Belli ad Borysthenem Tyram et Danubium fluvios gesti.

A-o MDCCXXXVIII. Excus. in Academia Scientiarum Petropolitana.

Усі ці мапи, як Ґ. Міллер цілком слушно зазначає, „содержат многие ошибки", і насамперед впадає в око, що течія р. Дніпра не відповідає дійсності. Складачі всіх цих п'яти мап не знали, або залишили без уваги мапи Бопланові.

На мапі Зойтера теж насамперед впадає в око неточно передана течія Дніпра і це сталося через те, що Зойтер [1]) ритував свою мапу за другою з вищезгаданих п'ятьох, що їх видано при Академії Наук у Петербурзі.

Зойтер умістив у свою мапу Лівобережну Україну, Басарабію, Очаківську Татарію, воєводства Брацлавське, Київське, частину землі Донських козаків, Нагайську Татарію та півострів Крим.

На мапі зазначено маршрут Кримського походу, що його Мініх почав у квітні 1736 р. від Царицинки [2]). На мапі це зазначено словами: Rendevous der Armee bey Zarizinka.

[1]) Сочиненія и переводы. Ноябрь, 1761 г., стр. 496.

[2]) Див. Sandler, Matthäus Seutter und seine Landkarten-Mitteilungen des Vereins für Erdkunde zu Leipzig, 1895.

Звідси понад Дніпром Мініх ішов до Перекопу і далі до Бахчисараю.

25 червня вирішено повернутися до Перекопу і наблизитися до Дніпра. Крім маршрута Мініха віднначено на мапі маршрут Ласі 1736 р. до Озова і назад до Ізюму. Нарешті, Зойтер зазначив на мапі й конґрес із турецькими уповноваженими, скликаний у Немирові 5 серпня 1737 р. [1]). Для історії походів 1736 р., особливо тих, що розгорталися у Криму, мапа Зойтерова дає деякі дані. Півострів Тамань зазначено, як острів, з написом: Nova krepost Taman. Острів Тендра, за Зойтером, розпадається на 4 окремі острови.

Зойтерову мапу з деякими невеличкими змінами додано: 1) до першого повного видання записок Манштейна, учасника російських походів проти турок і татар у 1736—1739 рр Видання це надрукував англійською мовою Данило Юм у Лондоні р. 1770;

2) до французького видання записок Манштейна, друкованого в Ліоні р. 1772;

3) до німецького видання записок Манштейна, друкованого в Ляйпціґу р. 1771.

Цінне дослідження про Записки Манштейна надрукував А. Юрґенсон у 1886 р. [2]).

Репродукція мапи Зойтера в нашому виданні за № 22.

XVII.

Theatre de la guere dans la Petite Tartarie, la Crimée, la Mer Noire etc. Dressée sur un grand nombre de cartes manuscrites et d'itineraires, rectifiés par diverses observations faites par Guillaume de l'Jsle. A Amsterdam chez Jean Covens et Corneille Mortier.

В атласі: Atlas nouveau, contenant toutes les parties du monde, ou sont exactement remarqués les empires, monarchies, royaumes, états, republiques. Amsterdam, I. Covens et C. Mortier. 1733. Завб. 610 × 470, довготи 45° — 61°, шир. 45° — 50°, проекція: Сансона, без градусної сітки, машт. 1 : 1.400.000.

Видавці атласу, Ковенс і Мортьє, зазначають у заголовку, що мапу складено на підставі багатьох рукописних мап та описів мандрівок, виправлених на підставі різних спостережень Ґільйома Деліля. Мапа подає Лівобережну та Правобережну Україну, Крим, Озвське море та північний берег Чорного моря.

Додаток її є спеціяльна мапа Чорного моря, що її ми досліджувати не будемо. А в мапі, що нас цікавить, центральне місце займає р. Дніпро, хоч його й накреслено неточно.

Ґільйом Деліль, що його видавці мають за авторитет, начебто виправивши за його спостереженням мапу, видав 1703 р. мапу Польщі, де Дніпро накреслено правильно. Одже, він

[1]) Соловьев, История России, т. XX, стр. 103 — 128. Життепис Петра Ласі — Русский біогр. словарь, т. Лабазина-Ляшенко.

[2]) Mansteins Memoiren und seine Quellen für die Belagerung Danzigs und den Türkenkrieg (1736 — 1739). Eine bibliographisch — quellenkritische Untersuchung von Arved Jürgensohn. Russische Revue. Bd XXVI. Petersburg, 1886, стр. 438—491.

не може бути за автора цієї мапи „Theatre de la guerre“, де центральне місце (р. Дніпро) накреслено неточно. Авторство Деліля відпадає; але ми не можемо встановляти, хто склав ту невдалу мапу. Можна лише сказати, що вона у всякому разі є компіляція з цілої низки мап, поміж яких були, мабуть, і турецькі матеріяли. У наше завдання тут не входить остаточний критичний розгляд джерел мапи и ми обмежуємось тим, що відзначаємо лише декілька характерних рис. Автор був, здається, француз походженням, але знав, як видно, і турецьку мову. Він, напр. налічує на східньому березі Криму „Jegnicale“ (Геничі, Еникале) та додає „Nouvelle ville du Gr. Seigneur“ a Jegnicale по турецькому визначає „нова фортеця“. На південному березі Таманського півострова читаємо „Bujukliman Port“, себто „велика бухта“, а тепер це є Новоросійська бухта.

Далі на Таманському півострові зазначено турецьку назву „Kieslitas“ ou Quiltach, себто „червоний камінь“.

Загалом Таманський півострів зрисовано, здається, з мапи Озівського моря адмірала Крюйса (див. у нашому виданні аркуш під № 17).

На обох мапах у цьому місці знаходимо: Temrotski R., Kieslitas, Helmtzek, Uva ou Stepia, Outerhou, Dolga Cosa, Schibour Cosa, Iasalniki Cosa, Susan Cakassa, Kuban, Trimeli R., Inalongnik, Kriwoi Cosa, Bello Seriasky Cosa, Berdinsko Cosa, Niesna Berda, Ballafo Bat. У Крюйса є леґенда: „Kom, staande meer, waer in sout gevonden wort“. Наша псевдо-Делілева мапа дає точний переклад цієї леґенди: „Com ou lac dormant ou l'on trouve du sel“. З мапи Росії Ґ. Деліля скопійовано: Kalzik Kamich, ou il y a beaucoup de roseaux, і тут таки скопійовано на лівому березі Дінця: Dikia Pole ou campagne desertes ou l'on ne trouve aucune habitation ny même aucune plante. На правому березі Дніпра: Cosaques Zaporoski; на лівому березі — Tartares Nogais.

Наш компілятор, здається, користувався також із мапи Зойтера „Theatrum belli“. Течію р. Дніпра запозичено в нього, Українську лінію, мабуть, теж, як і топографічний матеріял на берегах р. Дінця. Щодо Криму, то не можу зазначити джерела Псевдо-Деліля. Він зазначає коло Ахтьяра, себто сучасного Севастополя, „два палаци Інкерманські, де живуть обидва брати кримського хана“ (les deux Chateaux d'Inkermen ou demeurent les deux freres du Kan des Crims). Псевдо-Деліль знав також мапу Брюса й Менґдена (Материалы по ист. русск. картографии, т. II). На ній, на березі Чорного моря назва руїни „Koczubi“, на місці сучасної Одеси, біля південного краю Куяльницького лимана, загадково перетворилася в Pozoebe. Так само Псевдо-Деліль перетворив назву лиману в „Lac de Pozoebe“ [1]). Зате поправно відзначено Akerman ou Bialogorod Ville Blanche, appellée autrefois Moncastro [2]). Далі на західньому березі Чорного моря біля гирла Дунаю знаходимо турецьку назву Jeni Cala — по-укр. „Нова фортеця“. Автор мапи переклав це: Scala Nova. Закінчуючи на цьому питання про джерела Псевдо-Деліля, цілком приєднуюся до думки проф. Ф. О. Петруня, що у своїй статті „Качибей на старинных картах“ відзначає способи Псевдо-Деліля і вважає їх за доказ крайнього еклектизму мапографів того часу.

Мапа „Theatre de la guerre“ в нашому виданні під № 23.

XVIII

1745. „**Атласъ Россійской, состоящей изъ девятнадцати специальныхъ картъ, сочиненной стараніемъ и трудами Академіи Наукъ в Санктпетербургѣ, 1745 года**“.

Планомірна діяльність російського уряду щодо наукової картографії країни починається з 1720 р. Указом з 9 грудня того року пропонується: студентів Петербурзької Академії Наук, що вивчали геодезію й геометрію, посилати до різних губерень визначати довготу та широту місць і складати мапи. Указом Сенату, з 20 грудня того ж таки року, губернаторів та воєвод зобов'язано доглядати, щоб студенти, послані від Академії до губерень складати мапи, не були без діла і, закінчивши мапи, надсилали їх до Сенату. У Сенаті копіювали мапи надіслані з 1721 до 1726 року і приєднували до мап суміжних повітів, під редакцією обер-секретаря Сенату Кирилова, щирого аматора картографії.

Треба гадати, що ляйб-медик і президент Академії Наук, Л. Блюментрост, довів до відому уряду протягом 1726 р. про бажання професорів Академії Наук, на підставі надісланих до Сенату мап „сочинить новые карты“. У всякому разі кабінет-секретар А. Д. Макаров, разом із листом до президента Академії Наук з 30 грудня 1726 р., надіслав до Академії Наук усі мапи, що були в Сенаті, пояснивши у своєму листі, що в цих мапах є неточності, і їх треба виправити; тому професори можуть „сноситься с сенатским секретарем Иваном Кириловым и с ним те погрешения выправить“. Отже керівництво в картографічній справі доручено Академії Наук, і вона повинна була підтримувати зв'язок у цій справі з Кириловим. Разом із тим мапи, що були тоді в Сенаті, надіслано до Академії за окремим реєстром, що його підписав Кирилов 24 грудня 1726 р.

8 червня 1725 р. російський посол у Франції, Б. І. Куракін, з наказу свого уряду, склав угоду з членом Паризької Академії Наук Жозефом-Миколаем Делілем. За цією угодою

[1]) Щодо лиманів, див. інтересну статтю проф. Н. А. Загоровського: Лиманы Северного Причерноморья на картах прошлых столетий. — Вісник Комісії Краєзнавства при ВУАН, ч. 4 — 5. Одеса. 1928.

[1]) Див. Бертье-Делагард, К вопросу местонахождения Маврокастрона. Зап. Одесск. Общ., т. XXXIII.

[2]) П. С. З., 9 і 22 грудня 1720, № 3682 і 3695.

Деліль на 4 роки став на посаду астронома при Академії Наук в Петербурзі. Деліль приїхав до Петербургу 22 лютого (5 березня) 1726 р. На початку вересня він уже влаштував свою обсерваторію й незабаром його обрано на члена Академії. Наприкінці року Делілеві доручено перевірити й виправити географічні мапи.

Улаштувавши обсерваторію, Деліль працював коло визначення широти та довготи Петербурґу й 16 лютого 1728 р. подав Академії свій план складання мап Росії. Він мав на меті збирати всі спостереження про широту та довготу місць, робити нові дослідження, збирати записки мандрівників по Росії. Вибираючи проекції мап, Деліль давав перевагу стереографічній проекції. Ідучи назустріч бажанню Сенату, він підтримував зв'язок із Кириловим; наприклад, 10 травня 1728 р. він звертається до Кирилова з листом, де повідомляє, що, обміркувавши своє завдання щодо картографії Росії, він визнає за доцільне почати з генеральної мапи Европейської Росії; ця мапа має складатися з 30 аркушів у $1^1/_2$ фути заввишки на 2 фути завширшки.

24 березня 1729 р. він повідомляє Кирилова про свою працю з географії і про те, що він вирішив скласти мапу Росії не на 30-х, а на 12-х арк. Далі, 5 листопада 1730 р. Деліль звертається до Кирилова з докладним листом, де пояснює, що вважає за свій обов'язок писати так докладно, бо він один призначений від Академії до складання мап. Деліль пояснює тут, що він насамперед почав з визначення довготи та широти Петербурґу, до того ж довготу цього міста взяв від меридіяну, що проходить через L'ile de Fer, себто найдальший на захід з-поміж Канарських островів. Далі Деліль розвиває свій план, як складати мапи Росії і сподівається, що висловленого досить для того, щоб пояснити, чому він ще „не вельми успел в сочинении своих генеральных карт", надто, що перед тим, як братися до цієї справи, він примушений скопіювати та перекласти з французької мови всі надіслані йому із Сенату мапи, до того ще й виконувати свої обов'язки в Академії.

Кирилов і собі намагавсь не випускати із своїх рук зв'язок із цією справою, бо він, як аматор та знавець географії Росії, мав такий самий картографічний задум, як і Деліль. Нарешті, Деліль 13 березня 1732 р. запропонував Кирилову закласти окрему Географічну Палату, куди мали б надходити всі мапи, рисунки та записки щодо географії Росії. Цьому проектові Кирилов не дав дальшого ходу в Сенаті, із своїх особистих міркувань. Року 1734 атлас Кирилова вийшов під назвою Atlas imperii Russici. У грудні 1734 р. на президента Академії призначено барона Йогана Альбрехта Корфа. На прохання Деліля Корф звернувсь до Сенату, „чтобы отосланных в Сенат из Академии геодезистов и ландкарты прислать обратно в Академию". Тоді Сенат указом з 30 червня 1735 р. звелів „присланные в Сенат из губерний и провинций ландкарты и геодезистов, кои при Сенате есть, отослать для сочинения Генеральной карты и впредь, кои геодезисты с ландкартами из посылок являться будут, отсылать в Академию наук". Крім того, цей указ знову підтверджує, щоб Академія в цій справі мала зв'язок із Кириловим. Нарешті, Корф виправив із різних інших установ мапи Росії, що там були. Цей спосіб дав користь; напр., із канцелярії Головної артилерії надіслано 34 мапи, між ними велика генеральна мапа Росії. Деліль висловив крім того побажання, щоб геодезисти перед відрядженням на роботу навчалися в астрономічній обсерваторії Академії.

Листом з 1 вересня 1735 р. Корф повідомив Академію, що Деліль подав йому заяву про те, що йому в Географічному департаменті потрібна допомога асистента; отож професорові Ейлерові доручено стати в допомозі Делілеві при складанні мап та іншій географічній роботі. Через 2 дні, себто 3-го вересня того ж таки року, барон Корф повідомив Географічний департамент, що Сенат вимагає якнайшвидше дати йому нову мапу Европейської Росії й суміжних країн, отож Географічному Департаментові пропонується якнайшвидше виготувати й подати згадану мапу.

Географічний департамент, що про нього згадують у цьому листуванні, очевидно не був офіційно затверджений, бо барон Корф тільки 22 жовтня 1739 р. повідомив Академію, що указом ухвалено закласти при Академії Географічний департамент і про це професорові Делілеві треба надіслати ордера. Йому ж дається окремий наказ; цим наказом він мусить керуватися, маючи на увазі, що йому дано згоду на все, про що він просив, та через те генеральну мапу Росії треба тепер виготувати негайно, щоб нарешті, „столь давно предпринятое намѣреніе в дѣйство произведено было".

У той самий день Деліль одержав наказ, даний Географічному департаментові, з доrученням Делілеві завідувати Департаментом під безпосереднім керівництвом Корфа. У приватному листі до графа Остермана, написаному наприкінці 1739 р., Корф пояснив, що Географічний департамент він заклав не тільки тому, що географія Росії належить до головних дисциплін в Академії Наук, але й через недовір'я до Деліля, що, як дізнавсь барон, робить для себе копії всіх мап і, можливо, хоче скористатися з них для своїх приватних інтересів [1]).

Напередодні заснування Департаменту, себто 13 жовтня 1739 р., між Корфом і Делілем сталася сутичка в залі засідань Академії, через одну мапу, що про її закінчення Корф запитав Деліля. Деліль відповів гостро, що він не зобов'язувавсь працювати в Академії коло географії. У відповідь на це Корф попере-

[1]) Див. Матеріалы для исторіи Академіи Наук. Т. V. стр. 247.

див Деліля, що дасть наказа про зміни в структурі Географічного департаменту, маючи на увазі доручити окремій особі переховувати мапи.

Року 1737 Академія видала збірку навчальних мап у невеликому форматі, під назвою: „Атласъ, сочиненный къ пользѣ и употребленію юношества и всѣхъ читателей вѣдомостей и историческихъ книгъ". У цьому атласі вміщено також одну мапу Европейської Росії й одну мапу Польщі з Україною. Чи брав участь у складанні цього атласу Деліль — не зазначено.

3 серпня 1739 р. Деліль звернувся до барона Корфа з листом, де ще раз подав план своеї роботи коло складання мапи Росії і просив дозволу запросити собі співробітників, трьох молодих картографів, а саме: Шварца, Кеніґсфелса й Трускота. Корф передав цього листа Делілевого до канцелярії Академії 7-го серпня й додав на письмі думку про те, що він уважає за доцільне цілком додержуватися методу Делілевого, аби тільки він закінчив свою працю; до того ж бажано призначити комісію, щоб обговорити план Деліля. Проти трьох співробітників, що їх Деліль бажав запросити, Корф не заперечував, але висловив бажання, щоб і російські геодезисти, як і раніше, брали участь у роботі. (Свенске, стр. 31, прилож. CXXVII, CXXVIII).

Року 1740 Деліль припинив свою роботу на полі картографії, бо його відрядили до Обдорська спостерігати проходження планети Меркурія перед сонцем, і 1 березня він поїхав у відрядження.

Незабаром, а саме у квітні 1740 р., барон Корф, призначений на посла до Копенгаґену, відмовився від посади президента Академії. Його наступник, фон-Бреверн, у пропозиції 24 травня 1740 р. запитав Академію, яких, на її думку, треба заходів, щоб найшвидше закінчити атлас Росії. У відповідь на це Академія між іншим радила призначити проф. Делілеві на допомогу, щоб закінчити початий атлас, ще професорів Ейлера, Вінсгейма та Гейнзіюса. Через те президент Академії 31 травня призначив Ейлера на голову Географічного департаменту, а на помічників йому Гейнзіюса та інженера Шварца і студентів Кеніґсфелса й Трускота. Після цих призначень діяльність Департаменту на відділі картографії пожвавішала, але Ейлер не довго міг завідувати працею в Географічному департаменті, через послаблення зору, і просив звільнити його від цього обов'язку. Після Ейлера завідувати Географічним департаментом доручено проф. Гейнзіюсу, а за помічника йому був проф. Вінсгейм.

Повернувшись напочатку 1741 р. з відрядження до Обдорська, Деліль мав надію знову одержати посаду завідувача Географічного департаменту, але, коли виявилося, що ця посада залишалася за Гейнзіюсом, Деліль намірився присвоїти собі одному головне завідування картографічною частиною в Росії взагалі. З цією метою 1 травня 1741 р. він подав графові Остерманові проекта про заснування Географічного бюра, що було б під доглядом царського кабінету.

Але проектові Делілевому ходу не дано; завідування працею коло складання генеральної мапи й атласу Росії залишалося в руках Гейнзіюса, і Деліль з того часу в цій роботі участи не брав.

Восени 1745 р. після майже двадцятилітньої роботи атлас закінчили й першому його фундаторові, Делілеві, надали честь подати його до конференції Академії, що й зробив він 2 вересня 1745 р. [1])

Географічний атлас Росії, виданий від Академії в Петербурзі, вийшов у двох виданнях, а саме: з російськими та латинськими назвами на самих мапах, але з чотирма заголовними аркушами: російською, латинською, французькою та німецькою мовами.

Російський заголовок такий: Атласъ Россійской, состоящій изъ девятнадцати специальныхъ картъ, представляющихъ Всероссійскую имперію съ пограничными землями, сочиненный по правиламъ Географическимъ и новѣйшимъ обсерваціямъ съ приложенною при томъ Генеральною картою великія ея имперіи, стараніемъ и трудами Академіи Наук въ Санктпетербургѣ 1745 года.

У цьому атласі для історії картографії України мають значіння дві мапи, а саме: ті, що на них ми знаходимо частини Київської губерні. Ці обидві мапи доповнюють одна одну.

Перша з них, під назвою: Карта географическая содержащая Смоленскую губернию съ частьми губерней Кіевской, Бѣлогородской и Воронежской, охоплює країну між течією р. Дніпра й Дону, на протязі від Москви до Харкова й Водолаги. Завб. 540 × 470 *мм*, довг. 48° — 60°, шир. 49°45′ — 55°50′ проекція стереографічна.

Щодо Київської губерні, то на цій мапі зазначено більшу частину лівобережної та Слобідської України. Крім України, знаходимо на цьому аркуші частину Московської губерні, Білогородську губерню з Харковом і Чугуєвом і частину Воронізької губерні.

Щодо правдивости цієї мапи, то можемо переконатися в тому, що впорядники її не мали в своєму розпорядженні достатнього числа астрономічно зазначених пунктів, коли порівняємо розміщення, напр., таких пунктів: Білогород, Ромен, Гадяч, Путивль, Батурин.

Другий належний до цього аркуш має заголовок: Малая Татарія съ пограничною Кіевскою и Бѣлогородскою губерніями содержитъ въ себѣ лежащія около Днепра, Дону и Донца земли, также весь Крым и часть Кубани съ Черным Морем. Тут частина Київської губерні охоплює Полтавський полк і південну частину полків Миргородського й Лубенського, крім того ще частину Воронізької губ. та Крим.

---

[1]) Відомості про хід роботи коло складання Російського атласу дає К. Свенске, Матеріалы для исторіи составленія атласа росс. имп., изд. Акад. Наук в 1745 г. Записки Академіи Наук т. IX. Приложеніе № 2. Пб., 1866.

Завб. 540 × 470 *мм*, довг. 48 — 59°, шир. 44° — — 50° проєкція стереографічна, машт. 1:10000.

Центральне місце на цьому аркуші займає низова течія Дніпра від Домонтова до гирла.

Коли порівняти цей аркуш із Бопланововою генеральною мапою України, то доводиться переконатися в тому, що мапа 1745 р. не становить щось проґресивного. Тим часом як у Боплана течія Дніпра загалом виритувана правильно, то тут на мапі 1745 р. її зазначено не на належному місці, а саме: частина течії Дніпра там, де пороги, лежить на тому самому меридіяні, що й коса Феодотова Озівського моря, а тут її відсунуто на захід на два градуси.

Далі, берег північної частини Чорного моря від Перекопа до Кінбурна не передано правильно, а саме: замість коси Тендер і коси Джерилгач ми тут маємо чотири досить великі острови, тим часом як ще 1665 р. Сансон спромігся правильно нанести на мапу т. зв. пробіг Ахіллесів.

Французький географ д'Анвіль каже з цього приводу в листі з 5 квітня 1751 р. до Президента Академії Наук, графа К. Г. Розумовського: „dans les cartes Russiennes, selon la maniére, dont la coté y est figurée, depuis l'embochure du Dniepre jusqu'a l'entrée de la Crimée, nomée Or-capi, on ne trouve point les circonstances locales decrites par quelques auteurs de l'antiquité, telle que le Dromos Achilléos, l'isle ou la pointe de Tamyrace, aujourd'hui Tandra; ce qui fait soupconner, qu'aucune personne docte n'a prit part au travail et a la composition de ces cartes en cette partie là“ [1]).

Деліль, відколи приїхав до Росії, не погоджувавсь з професорами Академії Наук, через свою надмірну амбітність і впертість характеру. Останніми двома роками його перебування в Академії, особливо через ворожнечу до радника Академії, Шумахера, він пережив бурхливі, тривожні моменти життя. Так, наприклад, 2 червня 1742 р., Шумахер [2]) надіслав до Сенату скаргу на Деліля, де між іншим писав таке:

„В 1726-м году декабря 30 числа, по именному указу отданы в академію наук спеціальныя ландкарты Россійск. имп., для сочиненія из оных генеральной карты. Тогдашній президент академіи, Блюментрост, поручил сіе дѣло проф-у Делилю, который оное принялъ на себя весьма охотно и обѣщался сочинить генер. карту. Хотя ему к такому намѣренію и все дано было, чего он ни требовал, однакож один год за другим проходил напрасно, а в самом дѣлѣ ничего на свѣт не происходило. Иногда дѣлал он такой, а в другое время иной прожект, для одного токмо продолженія времени и для полученія корыстных своих намѣреній, ибо хотя прожект о размѣреваніи земли сам собою и не безполезен, однакож Делиль при том больше смотрел на требованное им двойное жалованье и генерал-маіорскій ранг, нежели на исправленіе географіи. Итак, когда ясно усмотрѣно было, что время и иждивеніе напрасно пропадают, притом и то в разсужденіе принято, что профессор акад. наук Бернуллій в публичной компаніи сказал, коим образом он удивляется, что с ландкартами не осторожнѣе поступают: потому что проф. Делиль, снимая с них копіи, посылает оныя во Францію, как и подлинно лѣт послѣ того сочиненная капитаном Берингом карта, о первом его путешествіи в Камчатку, во Франціи напечатана и чрез патера Дюгалда на свѣт издана... Барон Корф, тогдашній президент акад. наук, за потребно разсудил донести о том государынѣ, которая изволила приказать, чтоб за Делилем крѣпко присматривать и при сочиненіи генер. карты сдѣлать такое учрежденіе, чтоб всѣ подлоги пресѣчены, а самое бы дѣло с успѣхом произведено было. Корфу казался сей способ наилучшій, чтоб установить географический департамент. В таком намѣреніи определил он проф. Делиля директором над оным, а профессоров математ. класа помощниками, при которых, кромѣ обыкновенных геодезистов, еще нѣсколько способных людей для компонованіи, также и один секретарь, для содержанія журнала и для храненія карт, находиться имѣли. Учрежденіе сіе было весьма изрядно, потому что проф. Делилю пресѣчены были уже случаи к пересылкѣ во Францію копій с ландкарт, а потом могли всегда быть способные люди к продолженію сего дѣла, хотя бы он и подлинно абшиту своего потребовал, как то уже часто дѣлал [1])“...

Нарешті, через те, що Деліль не виконав пропозиції скласти нову угоду з Академією, президент, граф Розумовський, у січні 1747 р. ухвалив „отрѣшить Делиля отъ Академіи“, але згодом була інша постанова: „обрати його на почесного члена Академії“.

Наприкінці травня 1747 р. Деліль покинув Петербурґ, і 15 вересня повернувсь до Парижу. Але й тут він не зрікся давньої ворожнечі до владарів долі Петербурзької Академії. На науковий запит, надісланий йому 1798 р., він ґапально відповів, що зовсім не має бажання мати будь-які стосунки з академічною канцелярією. За це Академія виключила його із складу почесних членів і позбавила пенсії.

Деліль надрукував 1753 р., як додаток до видання П. Бюаш — Considerations geographiques et physiques sur les nouvelles decouverts au nord de la grande mer, appelée vulgairement la Mer du Sud [2]) — пояснення до мапи, доданої до цієї книги; тут він заявив, що збирається видати мапу всієї Росії та окремих частин її з потрібними поясненнями. „Тогда видно будетъ“, додає Деліль, „что карты, изданныя въ Петербургѣ, хотя и составлены на основаніи собранныхъ мною съ этой цѣлью матеріа-

[1]) Свенске, Матеріалы. Приложеніе № 142, стр. 193.

[2]) Життепис Шумахера див. у Пекарського, История Акад. Наук. Т. I, стр. 15—65.

[1]) Материалы для истории Акад. Наук. Т. V, стр. 247 — 249.

[2]) Див. Cahen — Les cartes de la Siberie au XVIII siécle, p. 261.

ловъ и на основаніи выработаннаго мною плана, не являются такими правильными и точными, какъ они должны были быть".

Коли Деліль 1725 р. виїздив з Парижу до Петербурґу, він одержав від свого уряду інструкцію надсилати до Парижу відомості про свої наукові праці в Росії, міністрові фльоти Морепа та бібліотекареві короля Біньонові. Це завдання Деліль виконав, про що свідчить його листування з обома вищезазначеними особами[1]). Але Деліль використав своє перебування в Росії ще й інакше. Свенске каже, що праці Делілеві коло складання атласу Росії натрапили на труднощі від того, що він не досить опанував російську мову і через те кожну мапу доводилося перекладати на французьку мову.

Одначе, можна припустити, що мапи з французьким перекладом були потрібні Делілеві ще й з іншої причини, а саме: від початку свого перебування в Петербурзі Деліль надсилав до Франції рукописні географічні мапи Росії, скопійовані та пристосовані для нього. Наприклад, у серпні 1731 р. він надіслав до Парижу скриньку з мапами інтендантові пошт, почесному академікові Люї-Леонові Онзанбре. У серпні 1733 р. таку ж скриньку надіслано морському міністрові Морепа. У березні 1743 р. Деліль пише до міністра Морепа про російські мапи, що переховувалися в Парижу в його сестри, — ніби ті мапи викрадено; одначе в іншому листі він пише, що має надію знову здобути їх. У березні 1743 р. він просив графа Даліона, уповноваженого міністра Франції в Петербурзі, дати наказа про „надежную и секретную" приставку трьох великих пакунків із мапами Росії й рукописами, що стосуються до цієї країни, державному секретареві фльоти в Парижі, шевальє де-Мезлієрові, і той їдучи до Стокгольму, взяв на себе приставити ці пакунки послові французькому у Швеції; а цей посол уже мав приставити їх до морського міністра Морепа. Мапи, що їх Деліль надіслав до Франції, придбано там для королівської бібліотеки.

Охоронець кабінету у відділі ритин королівської бібліотеки записав 22 серпня 1754 р. у своєму щоденнику таке: Ле-Февр (секретар королівської бібліотеки) і Деліль подали мені мапи й рукописи, що стосуються до Росії і суміжних країн; їх зібрав й почасти виритував та переклав Деліль; всіх їх є 190 одиниць, король придбав їх 1743 р. від географа Ле-Ру, що під його охороною вони досі були.

Друга частина астрономічних і географічних колекцій Деліля переховувалася в Депо фльоти. Деліль числився в Депо планів фльоти, як астроном-географ фльоти з утриманням в 3000 франків на рік і з довічною рентою в 2000 франків. Географічні колекції Делілеві, що переховуються в Депо мап і планів фльоти у Парижі поділяються на дві частині: рукописи й мапи. Рукописи поділено на томи (in fol.). Ці томи містять у собі: т. XVI, 2, XVI, 6—листування Делілеве; т. XVIII—історію й географію Росії, мандрівки по Росії та Сибіру; т. XXI—записки геодезистів, мапи Росії та адміністративний поділ Росії; т. XXII—записки про історію та географію Росії; т. XXIV—Україна, Крим, Чорне море; т. XV bis-географія Росії; т. XXVII — Рукописні записки про Росію[1]).

У географічній секції Національної бібліотеки в Парижі зберігається 150 рукописних мап із Делілевої колекції; між ними стосуються до України такі: 1) Кордон Польщі та Росії. 2) Місцевість між Дніпром і Дністром, починаючи від Ірпеня до гирла Тясьмину та від Вінниці до гирла Синюхи. 3) Течія р. Десни, 1724 р. 4) Течія Дніпра від Києва до Орелі, склав Куллонґ. 5) Мала Росія, себто берег Дніпра від верхів'я до Кизикирмена. 6) Кордон Польщі й Криму, від Канева до Власівки і від гирла Орелі до Айдари. 7) Мапа р. Дону й Дінця. 8) Пороги Дніпрові вище Кам'яного затону. 9—13) П'ять мап, склав геодизист Яків Єсенев, 1725 р. а) Сумський полк; б) Охтирський полк; в) Харківський полк; г) Ізюмський полк; д) Острогозький полк; 14) Частина України — район від Почепа до Погари й Стародуба. 15) Частина України — район між Сулою і Пслом. 16) Частина України — район між Сулою від Лохвиці та Ворсклом від Охтирки. 17) Частина України — течія р. Псіола від Сули до Гадячого, та околиця Ромна на Сулі. 18) Частина України — район Псла, Гадячого і околиця Ромна. 19) Частина України — район між Сулою і Ворсклом, від Ромна до Лубень і від Охтирки до Полтави. 20) Частина України — район між Пслом і Ворсклом, від Охтирки до берега Дніпра. 21) Частина України — район між Десною від Новгорода-Сіверського й Сеймом. 22) Мапа району Північного Дінця до Бахмута; склали геодезисти Іван Шишков і Петро Лупандін,

---

[2]) M. Omont. Lettres de I-N. Delisle au comte de Maurepas et à l'abbè Bignon sur ses travaux géogr. en Russie (1726 — 1730). (Comité des travaux hist. Bulletin de la Section de Gèographie. T. XXXII. Année 1917. Paris. 1918, pag. 130).

[1]) Про праці Деліля з мапографії при Академії Наук у Петербурзі див.: П. И. Иванов, Обозрение геодезических работ в России со времени Петра I до сочинения генеральной ландкарты в 1745 г., Записки Русск. Географ. Общества. Кн. IX. Пб. 1853. стр. 425 — 479. Свенске, Материалы для истории составления атласа Российской империи, изд. в 1745 г., Записки Академии Наук, т. IX, кн. 1. Прил. 2. П. Пекарский, Ист. Акад. Наук в Петербурге. т. I стр. 124 — 149. Albert Isnard, Joseph Nicolas Delisle, sa biographie et sa collection de cartes géographiques à la Bibliotheque Nat., Bulletin de la section de Géographie. T. XXX. 1915. Paris. 1916, p. 34 — 164; T. XXXII, 1917. Paris, p. 130. K. E. v Baer, Peters d. Gr. Verdienste um die Erweiterung der Geographischen Kenntnisse, Ptrsb. 1872, S. 56 — 107. Otto Struve, Les manuscrits de Joseph de L'Isle, conservés à l'Observatoire de Paris. Dans Recueil des Actes des séances de l'Académie de Sciences de St.-Petersbourg. 1879, pag. 82 — 98. Академик О. В. Струве, Об услугах, оказанных Петром I математической географии России. Записки Академии Наук. Т. XXI, кн. 1, 1872, стр. 1—19 Струве дає тут характеристику діяльности Деліля й каже: „Делиль несомненно оказал важные услуги картографии России. Он первый написал подробные наставления для работ по составлению ландкарты России, и его стараниям в особенности следует приписать учреждение при Академии Географического Департамента, в котором получили окончательное образование отправляемые на съемки геодезисты... Но, с другой стороны, беспокойный и тяжелый характер Делиля и постоянные его ссоры с сотрудниками много помешали успешному ходу работ, так что составленіе общей карты России подвигалось вперед чрезвычайно медленно".

прибл. 1738 р. 23) Околиця Озова. 24) Озівське море. 25) Озівське море, мапа Петра Берґмана, 1702 р. 26) Східня частина Озівського моря, П. Берґмана. 1702 р. 27) Північний беріг Озівського моря, інженера Roug-Ell, 1699 р. 28) Чорне та Озівське море.

У Депо фльоти в Парижі переховуються такі мапи України, придбані від Деліля: 1) Мапа Київської губерні. 2) Мапа Озівської губерні. 3) Мапа України й Криму графа Мюніха. 4) Частина України. 5) Генеральна мапа України, від Дону до Дністра. 6) Околиця Немирова, склав секретар графа Остейна, що був за члена конґресу в Немирові, 1737 р. 7) Перша мапа Криму, складена в Академії. 8) Очаків і околиці, 1737 р. 9—12) Чотири мапи Дніпра. 13—16) Чотири мапи Дону.

XIX

1769. Carte exacte d'une Partie de l'émpire de Russie et de la Pologne meridionale, renfermant l'Ukraine, la Podolie, la Volhynie, la Russie, la petite Pologne, la Mazovie, et une Partie de la Lithuanie avec la petite Tartarie, suivant les meilleurs auteurs par G. S. Facius à Bonn. 1769. Завб. 720 × 430 *мм*, довготи 38°—60°, шир. 44°—52° 50′; проекція: конічна. Маштаб 1:2.000.000

Мапа охоплює в західній частині Польщу від Кракова до її східнього кордону того часу; у східній частині всю Україну й Таврію. У знімку, що його подано в нашому виданні (див. № 26), ми відкинули смугу від Кракова до Львова. Автор мапи вмістив у свій рисунок такі польські країни: воеводства Волинське, Київське, Подільське і Брацлавське, потім Україну, Новоросію й Таврійську країну.

Мапа ця, як каже автор її, Фаціус, складена за кращими зразками, але якими саме — він не зазначає. Коли порівняти його мапу із зразками, що з них Фаціус міг користуватись, то впадає в око відома нам Theatrum belli Russorum Зойтера (в нашому виданні № 22). І там, і тут маємо територію Ліво-Правобережної України та Слобідських полків. І там, і тут течію р. Дніпра накреслено непоправно. Фаціус теж зазначає на Дніпрі дуже багато островів, а Українську лінію за тією самою номенклятурою. Коли перевіримо течію Дніпра й Дінця, то знайдемо на обох мапах ту саму номенклятуру, на Дністрі так само. Обидва береги Озівського моря Фаціус склав за Зойтеровою мапою. На правому березі Дніпра проти Кудака читаємо у Зойтера Borystenis Silva nigra, Simoneka Tolodof — у Фаціуса на відповідному місці — Le Bois noir, Simoneck Tolotof[1]). Можна подати ще багато прикладів, які переконують у тому, що Фаціус склав свою мапу переважно за мапою Зойтеровою. Конче треба ще зазначити, що Фаціус допустивсь багатьох правописних помилок, передаючи назви. Його мапа, будь-що-будь, не становить поступу в картографії.

[1]) Загадкова назва „Simoneck Tolotof" має походження: Зойтер безсумніву користавсь мапою Theatrum belli A⁰ MDCCXXXVII a milite augustae Russorum imperatricis adversus Turcas gesti. Ex autogr. in Acad. Petropol. (див стор. 16 нашого видання), та на цій мапі є назва „Simownik Cholodov" т. е. зимівлі російської армії. та у Зоітера ця назва помилково перетворилась у Simonek Tolodof, та помилка перейшла теж на мапу Фаціуса.

XIX

„Пограничная карта Россійской и Турецкой имперіи и Польши сочиненная по новѣйшимъ извѣстіямъ при Академіи Наук, адъюнктомъ Я. Ф. Шмитомъ. 1769".

Мапа Шміта міститься на двох аркушах, кожний завб. 550 × 77 *мм.* Довготи 48° — 68, шир. 43° — 53°. Проекція: звичайна конічна. Машт. 1:1.400.000.

Західня половина мапи охоплює Лівобережну Україну, офіційну „Малую Россію", далі чотири полки Слобідської України, а саме: Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський (п'ятий, Острогозький, — на другому аркуші мапи). Із полків Лівобережної України зазначено: Стародубський, Чернігівський, Київський, Переяславський, Лубенський, Миргородський, Полтавський, Гадяцький, Прилуцький, Ніженський. Як утворювано Новоросійську губерню, указом 22 березня 1764 р., відрізано від України і приєднано до нової губерні Кременчуцьку та Власівська сотні Миргородського полку (Потоки та Омельник) та тринадцять сотень Полтавського полку[1]). Але ці зміни тут не взято на увагу. Далі мапа охоплює частину Новоросійської губерні, степову Україну, Крим. Щодо північного берега Чорного моря, то Шміт повторює ту неточність, що її ми помічаємо в атласі, виданому від Академії Наук 1745 р., а саме: острів Тендра і косу Джарилгач показано як чотири острови, а саме: о. Задськой, о. Тендра, о. Терпаган, о. Тенчал — це у Шміта; на мапі — Tataria minor cum adiacentibus Kioviensi et Belgorodensi guberniis. Академії Наук — Sawik, Tendra, Terlagasz, Tengel. На цій мапі помічаємо замість Гаджибея, на місці Одеси назву замку, що турки тут утворили у 1765 р., а саме — Яндуня (т. е. Новый свет)[2]).

Взагалі щодо північного берега та Криму, то на цій мапі Шміт не виявляє самостійности й якогось поступу. Легко переконатися, що тут він спирається на згадану вже мапу з атласу Академії Наук та на мапи, що їх друкували при Академії Наук під час війни з турками і татарами 1736—39 р.р., напр., на мапи: Verus Chersonesi Tauricae seu Crimeae conspectus 1637 р. і Theatrum belli ad

[1]) Н. Василенко — Територія України XVII в., Збірник на пошану ак. Д. І. Багалія, вид. ВУАН. Шафонський — Черн. Нам. топогр. описание, стр. 82 — 84. Николайчик — Гор. Кременчук, стр. 60.

[2]) Єнидуня (Новый свѣт). На мапі Трускота 1769 р. (див. № XXVII нашого вид.) „Янидуни или Годжабей". На мапі Новоросс. губ. 1779 г. Исленева — Годжабей. Див. Скальковский Опыт стат. описания Новоросс. края. Ч. I (Одесса, 1850, стор. 151). Ф. Петрунь, Качибей на старинных картах, стор. 7. — Петрунь, Степове Побужжя в господарськім та військовім укладі українського пограниччя. Замітки до Броневського та Боплана (Журнал Науково-Дослідчих катедр м. Одеси. Т. II № 1. 1926).

Borysthenem, Tyram i Danubium fluvios gesti, 1738 р.

У нашому виданні міститься знімок з першого (західнього) аркуша мапи Шміта під № 27 і 28.

XX

„Карта представляющая Польшу и Молдавію с около лежащими землями сочиненная при Академіи Наук по новѣйшимъ извѣстіямъ титулярним совѣтникомъ и адьюнктомъ Іваномъ Трускотомъ 1769“.

Мапа на двох аркушах, кожний завбільшки 550 × 770 *мм*, довготи 28°—54°, шир. 44°—55°20′. Проекція конічна.

Другий аркуш (східня половина) є певною мірою додаток до Шмітової мапи, бо дає Правобережну Україну, себто воєводства Бржецське (Берестейське), Волинське, Київське, Подільське, Брацлавське; на лівому березі Дніпра — частину Смоленської й Могилівської губ., Київську губ., частину Білогородської і Новоросійської губ. Трускот на місці Одеси зазначає: Янидуни або Гаджабей.

Знімок із другого (правого) аркуша його мапи — в нашому виданні під № 29.

XXI

„Генеральная карта Кіевской Губерніи. Раздѣленная на 10 Полковъ. Соч. Я. Шмид“. 1775 р. Розмір: 580 × 460 довготи 44° — 54°; шир. 48°24′ — 53°25′. Проекція конічна, машт. 70 верст у градусі.

На підставі указу з 18 грудня 1708 р., оголошеного з Ближньої Канцелярії про запровадження поділу на губерні про розпис між ними міст, встановлено 8 губерень.

До Киева були „росписаны“ такі міста: Переяслав, Чернігів, Ніжень, Новобогородицькой, Сергієвськой, Каменной Затон, Білгород, Охтирка, Богодухів, Мурафа, Сінне, Болхів, Суми, Краснополье, Межиречі, Золочів, Буромля, Рублівка, Городне, Суджа, Лебедянь, Миропіль, село Вена, Білополье, Олшанка, Севськ, Курськ, Мценськ, Путивель, Карачів, Кроми, Рильськ, Брянськ, Орел, Новосиль; з Озівської губерні міста: Альошин, Вольной, Хотмишськой, Карпов, Красный Кут, Колонтаєв, Обоянь, Коломак, Харків, Валки, Салтів, Яблонів, Короча, Нежегольськ, Старой Оскол, Ливни, Трубчевськ; із Смоленської губерні: Белів, Болхів. Всього в Київській губерні 56 міст[1]).

При першому погляді на ряд міст, приписаних до Київської губерні, видно, що тут нема поправного територіяльного розподілу. До Київської губерні — до України — приєднано Курську губ., частину Харківської, частину Орловської, навіть Тульської, що ніколи не належали до складу України.

Малоросія мала гетьманське правління, але головні міста її — Київ, Чернігів, Полтава,

[1]) П. С. З., № 2218, 1708 г. дек. 18.

Переяслав — мали російські залоги, і щоб утримувати військо, до неї були приписані різні великоруські міста. В одній губерні були різноманітні країни. У розподілі держави на губерні законодавець керувавсь фінансовими міркуваннями. Петрівські губерні мали суто податкове значіння; їх заведено для утримання держави і переважно війська[1]).

За указом з 29 травня 1719 р. про поділення губерень на провінції, Київську губерню поділено на 4 провінції, а саме: Білогородську, Севську, Орловську та Київську; до Київської провінції належали Переяслав, Ніжень, Чернігів, Переволочна, Полтава[2]).

Але незабаром сталася зміна, а саме: 1 березня 1727 р. Білогородська провінція „учинена особливою губернією“, провінції Орловська та Севська залишилися по-давньому в складі Київської губерні, що тепер складалася з двох частин, майже однакових територією, але різних щодо управління, себто Малоруської — її власне складала Київська провінція з її автономними полками — та Великоруської, що її складали Орловська та Севська провінції. Але фінансові міркування спонукали уряд ще 1727 р. відділити і ці провінції від Київської губерні та приєднати їх до Білгородської губерні.

Після заходів 1727 р. Київська губерня складається тільки з одної провінції, себто Малоросії лівобережної та невеликої частини правобережної, поділеної на автономні полки.

До 1775 р. залишавсь розподіл на 10 полків, а саме: Київський, Чернігівський, Стародубський, Ніженський, Переяславський, Прилуцький, Лубенський, Гадяцький, Миргородський, Полтавський[3]).

Року 1764 адміністративна реорганізація південної території держави зачепила і Київську губерню, а саме: коли утворено з кол. Нової Сербії Новоросійську губерню, до неї приєднано дві сотні Миргородського полку з їх сотенними містечками: 1) Кременчуцька (містечко Кременчук) і 2) Власівська (містечко Власівка).

Далі 1764 р. до Новоросійської губерні приєднано від Полтавського полку такі сотні: Старосенжарівська, Новосенжарівська, Беліцька, Кобеляцька, Сокольська, Кишинівська, Переволочанська, Келебердинська, Нехворощанська, Маяцька, Цариченська, Китайгородська, Орельська. Крім того, 1775 р., коли утворено Озівську губерню, до Новоросійської губерні приєднано ще дві сотні від Миргородського полку з їхніми сотенними містечками, а саме: Омельницька та Потоцька сотні.

До Новоросійської губерні 1775 р. відійшла і решта Полтавського полку, а саме: перша, друга й третя полкова Полтавська сотня

[1]) Лохвицький, А., — Губерния. Пб. 1864 стр. 38, 39, 42—45 П. Милюков, — Гос. хозяйство России в первой четверти XVIII ст. Пб., 1892, стр. 364 — 408, 474 — 476.

[2]) П. С. З. № 3380, 1719 г. мая 20. Милюков, l. c., стр. 589.

[3]) Шафонський, Черн. нам. описание, Киев 1851, стр. 72 — 85 Готье, Ист. областн. управления в России, т. I, стр. 45, 66, 107, 109, 119, 120 — 130.

Будиська та Решетилівська, і після цього „Малая Росія“ складалася з 9 полків.

За три тижні до „Учрежденія о губерніяхъ“ указом з 20 жовтня 1775 р. Київ приєднано до Малоросії [1]).

Указ цей визначає, що „для лучшаго порядка въ управленіи пограничной части страны присоединяется къ Малоросіи городъ Кіевъ, который потому отрѣшая бывшее доселе въ ономъ, а теперь уже излишнее Губернское правленіе препоручается в вѣдомство Малороссійскаго генералъ-губернатора Румянцева-Задунайскаго“; Румянцев отже став за головного начальника „всей той пограничной страны“.

16 вересня 1781 р. вийшов указ про запровадження „Киевскаго Наместничества“, і Малоросійському генерал-губернаторові наказано скласти його з 11-ти повітів, а саме: Київського, Остерського, Козелецького, Переяславського, Пирятинського, Лубенського, Миргородського, Хорольського, Голтянського, Городиського, Золотоноського. Містечки, що по них повіти дістали свої назви, перейменовано в міста [2]).

Межі Київського намісництва становили Польща та Чернігівське й Катеринославське намісництво.

Генеральну мапу Київської губерні, поділеної на 10 полків, склав Я. Шмід напередодні 1775 р. Ті зміни, що сталися в складі Миргородського Полтавського полку 1755 р., Шмід у своїй мапі ще не відзначив.

Але він узяв на увагу зміни, що сталися в Миргородському та Полтавському полках 1764 р., себто що року 1764 до Новоросійської губерні були приєднані сотні Кременчуцька і Власівська з Миргородського полку та 13 сотень із Полтавського полку, а саме такі: Старосенжарівська, Новосенжарівська, Белицька, Кобеляцька, Сокольська, Кишинівська, Переволочанська, Келебердинська, Нехворощанська, Маяцька, Цариченська, Китайгородська, Орельська.

Мапа Шмідова в нашому виданні під № 30.

XXII

„Карта Кіевскаго Намѣстничества“, в атласі:

„Россійской атласъ изъ сорока четырехъ картъ состоящій. Сочин[енный], гравир[ованный] и печат. при Горномъ Училищѣ, 1792“. розмір: 590 × 470; проекція конічна, довготи 47°6 — 52°6, шир. 48°45′ — 51°12′.

У складанні цього атласу багато допомагав викладач вищої математики „Горного Училища“ Олександер Михайлович Вільбрехт. Він був учень відомого Ейлера і читав також лекції в гімназії Академії Наук в Петербурзі. До „Горного Училища“ він вступив за викладача 1785 р.[1]). Вільбрехт склав також мапи для „Атласа Россійской имп. 1800 р.“.

Суміжні країни є: Польща, Чернігівське та Катеринославське намісництво. Київське намісництво поділяється на цій мапі на такі повіти: Голтв'янський, Миргородський, Хорольський, Городищенський, Лубенський, Золотоноський, Пирятинський, Переяславський, Київський, Остерський, Козелецький.

XXIII

„Генеральная Карта Новороссійской губерніи раздѣленной на уѣзды. Сочиненная в 1779 году Иваномъ Исленевымъ“. Розмір: 560 × 470 *мм*. Проекція конічна, довготи 47° — 54°, шир. 46° — 50°, маштаб: 1:1.000.000.

Для оборони від кримців і ногайців військово-хліборобських осель, заснованих у половині XVIII ст. у Новоросійському степу, збудовано фортецю імени Лизавети на р. Інгулі.

Уся заселена територія називалася Новосербією або Новосербським Корпусом і складалася з двох частин, що лежали по той і по цей бік Дніпра, а саме: 1) Ново-Сербія з головним містом Новомиргородом та фортецею ім. Лизавети, 2) Словеносербія, де головні міста були фортеця Бахмут і Білевська, згодом Костянтиноград на Українській лінії.

За указом з 22 березня 1764 р. звелено Новосербську територію від верхів'я р. Інгула скісною лінією до містечка Орел, що на кордоні Польщі, на р. Синюсі, називати Новоросійською губернею, з Лизаветинською провінцією, і фортецю Лизавети добудувати.

За указами того ж таки року з 11 червня і 22 липня Словеносербія та Водолаги з Українською лінією та селищем удовж її від гирла р. Самари до гирла р. Луганчика і Бахмута, де вони впливають у Північний Донець, названо Катерининською провінцією і підпорядковано Новоросійській губерні. Разом скасовано і саму лінію, як непотрібну більше; замість неї була думка збудувати дві нові фортеці: 1) у Богородицькому на Самарі, 2) у Луганському.

Потім утворено Новоросійську губерську канцелярію в фортеці ім. Лизавети та дві провінціяльні: 1) Катерининська, в фортеці Білевській, і Бахмутська, в фортеці Бахмут [2]).

Лизаветинська провінція, себто територія на правому березі Дніпра, поділялася на три частини: 1) Чорний гусарський, 2) Жовтий гусарський, 3) Лизаветградський пікінерний полк.

Катерининська провінція, себто територія на лівому березі Дніпра, та лінія складалися

---

[1]) П. С. З. № 14381, 1775 окт. 20. — В. Щербина, Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы, от 1654 по 1775 г., Київ, 1892, стор. 15.

[2]) П. С. З. № 15228, 1781 г, сент. 16.

[1]) Научно-истор. Сборн. изд. Горн. Инст. ко дню его столетнего юбилея 21 окт. 1873 г. Пб. 1873, стр. 47. Див. теж мапу Карта Киевскаго наместничества, разделенная на 11 уездов № 41 у атласі: Атлас Российской империи, состоящий из 45 карт. Изданный во граде Петра 1792 года. — 220 × 180 *мм*.

[2]) П. С. З. № 12099, 1764 г. 22 марта, № 12180, 1764 г. 11 июня, № 12211 — 22 июля.

А. Скальковський, Хронолог. история Новорос. края ч. I, стр. 33.

з п'ятьох частин, а саме: 1) Бахмутського, 2) Самарського гусарських, 3) Луганського, 4) Дніпровського, 5) Донецького пікінерних полків.

Отож спочатку Новоросійська губерня складалася з 8 частин.

6 вересня 1764 р. задовольнено клопотання малоросійських сотенних старшин із містечок Кременчука та Власівки (Полтавського полку), щоб приєднали їхні містечка з людністю, землями та вжитками до Новоросійської губерні. Очевидно, приєднання це обіцяло їм матеріяльні вигоди.

Справді, в березні 1765 р. [1]) Новоросійську губерську канцелярію перенесено до Кременчука, що став тепер за губерніяльне місто Новоросійської губерні. Провінціяльні канцелярії заведено в фортеці Лизавети, Білевській і в Бахмуті.

Тоді ж таки виявилося, що ті самі повіти були одночасно в завідуванні різних губернаторів. Наприклад, на початку 1765 р. головний командир Новоросійської губерні Мельґунов послав центральному урядові донесіння про те, що Бахмутська фортеця і комендант із залогою є у віданні Новоросійської губерні; той самий комендант керує повітом того міста і „по этой части состоит ведомством у Воронежскаго губернатора“. Через те Мельґунов зняв клопотання, щоб „тому Бахмутскому уезду, коменданту и гарнизону в одной, а не в разных губерніях в командѣ состоять“.

Клопотання Мельґунова задовольнено. 13 квітня того ж таки року вийшов указ — Бахмутові „быть в ведомстве Новороссійской губерніи“ [2]).

Року 1770 на підставі указу з 10 травня закладено нову лінію фортець, що відокремлювала всю Новоросійську губерню від татарських володінь. Ця т. зв. Дніпрянська лінія [3]) починалася від берега Озівського моря, і в напрямку до Дніпра фортеці йдуть за таким порядком: 1) форт. Петровська (над косою Бердянською), 2) Захар'євська на р. Берді, 3) Олексіївська на горішній течії р. Берди, 4) Кирилівська на р. Конські води, 5) Григор'ївська на тій самій річці, 6) Никитинська, при впадінні р. Жеребця в Конські води, 7) Олександрівська [4]) при гирлі р. Мокрої Московки, що впадає в Дніпро.

На підставі Кучук-Кайнарджійського трактату 1774 р. Новоросійський кордон ішов від р. Синюхи до впадіння її в Бог і вниз Богом до Дніпрянського лиману; звідси вверх Дніпром до гирла Конських вод, а звідти Дніпрянською лінією до Петровської фортеці; далі берегом Озівського моря до гирла р. Калміюса; далі до Міюського лиману, а р. Міюсом уверх до землі Донського війська [5]).

---

[1]) 26 марта 1765 г. на подання ген. Мельґунова, див. Николайчик, Город Кременчук. Пб., 1891, стр. 61.

[2]) П. С. З. 1764 г. № 12236. — Там таки, 1765 г. 26 марта № 12367, 13 апр., № 12376. Скальковский, l. c., стр. 66 — 68.

[3]) Проф. Д. И. Багалей, Колонизация Новороссийскаго края. Киевск. Старина, т. XXV (1889), стр. 410.

[4]) Скальковский, l. c., стр. 91.

[5]) Я. П. Новицкий — История города Александровска, (Екатер. губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. Екатеринослав, 1905, стр. 2 — 4.

Коли 1775 р. призначено Потьомкіна за головного командувача, з Новоросійської губерні виділено частину, а саме тодішню Словеносербію та Бахмутську провінцію, щоб утворити Озівську губерню. У Новоросійській губерні залишилася вся Лизаветинська провінція, себто кол. Новосербія з Кременчуком, з малоросійськими містечками Власівкою, Потоком і Омельником, та нова оселя Молдавського гусарського полку на правому березі Дніпра.

Указ з 14 лютого 1775 р. (№ 14252) передбачає для Озівської губерні дві провінції, себто одну під назвою Озівська, другу під назвою Бахмутська; до першої відділено:

1) місто Озів, 2) фортеця Дмитрія, 3) місто Таганрог, 4) місто Черкаське і всі оселі війська Дінського, 5) нова Дніпровська лінія, 6) місто Керч і Єніколь, 7) Кінбурнський замок при гирлі р. Дніпра з усіма землями між річками Дніпром і Богом. До Бахмутської провінції відділено: 8) місто Бахмут із усіма Черкасами 9) Словеносербію.

Потьомкін був за генерал-губернатора обох губерень [1]).

4 червня 1775 р. російське військо зайняло головну Січ і землі запорізького війська, „места, жилища и угодья тамошные“ приєднано до Новоросійської губерні, що з 1776 р. поділялася на 2 провінції: Лизаветградську та Херсонську.

Із доповіді Сената 20 жовтня 1775 р. видно, що Потьомкін як новоросійський та озівський генерал-губернатор уважав, що межа Новоросійської губерні починається від гирла р. Тясьмина, де вона впадає в Дніпро, іде до гирла р. Синюхи тою лінією, що тоді Лизаветградську провінцію відділяла від Польщі, від гирла Синюхи, де вона впадає в Бог, униз Богом до гирла Бога, де він впадає в Дніпро; сюди належить фортеця Кінбурн з її округою. Від гирла Бога тягнеться далі межа Новоросійської губерні уверх Дніпром, по лівому берегу Лимана, потім від Дніпра входить в гирло Конських Вод та йде до самого Великого Луга лівим берегом за течією Конських Вод. Від нижнього краю, за течією Дніпра, Великого Луга межа йде уверх Дніпром, поділяючи острови з лісом між Новоросійською та Озівською губернями на рівні частини до володіння Дніпровського пікінерного полку, де воно доходить до Дніпра, і весь полк має належати до Новоросійської губерні, разом із містечками Малоросійського Миргородського полку, Поток і Омельник з їхніми округами. Обминаючи Дніпровський пікінерний полк, межа Новоросійської губерні доходить від Власівки до гирла Тясьмина, і Дніпро, де до нього прилягає Дніпровський пікінерний полк, також від гирла Буга до Великого Луга належить до Новоросійської губерні [1]).

Щодо розподілу Новоросійської губерні на повіти, то число й назви їх у різні часи

---

[1]) П. С. З., т. XX, 20 окт. 1775 г. № 14380.

були не однакові. У Гавріїла (Отрывок повествования о Новороссійском крае) зазначено, що 1776 р. повітів було 11, а саме: 1) Кременчуцький, місто Кременчук, де перебувала гучуцька адміністрація; 2) Крюківський, 3) Полтавський, 4) Лизаветградський, 5) Ново-Сенжарівський, 6) Катерининський, 7) Слав'янський, 8) Херсонський, 9) Ново-Павловський, 10) Саксаганський, 11) Інгульський. Але року 1782 повітів було 12, а саме: 1) Кременчуцький, 2) Інгульський, 3) Полтавський, 4) Лизаветградський, 5) Ново-Сенжарівський, 6) Ольвіопільський (замість Катерининського) 7) Крюківський 8) Саксаганський, 9) Ново-Павлівський, 10) Никопільський (замість Слов'янського), 11) Херсонський, 12) Кизикерменський (доданий). Крім того до складу Новоросійської губ. належала окрема Кінбурнська округа[1]).

Скальковський стверджує, що Новоросійська губерня до кінця 1782 р. була поділена на провінції й тільки від цього часу на повіти.

Ісленев зазначає у своїй генеральній мапі Новоросійської губ. 1779 р. такі повіти: Новопавлівський, Ольвіопільський, Херсонський, Овдіопільський, Лизаветградський, Кизикерменський, Інгульський, Крюківський, Саксаганський, Полтавський, Новосенжарівський, Кременчуцький, Слов'янський.

Окремо: Кінбурнська округа.

Суміжні країни: частини Польщі, Туреччини, Малої Росії, Слобідської Української губерні, Озівської губ.

Копія з Ісленівської мапи Новоросійської губерні у нашому виданні під № 31. Зменшену копію додав Д. І. Яворницький до його „Вольностей запорожских козаков". Пб. 1890.

XXIV.

1781. Carte generale et itineraire de la Pologne avec les Pais qui y apartenoient ci-devant. Amsterdam chez Cóvens et Mortier, et Cóvens Junior, 1781.

В атласі: Nieuwe Atlas, inhoudende de vier gedeeltens der waereld. Versamelt van die beste Autheuren. Te Amsterdam bij Johannes Cóvens en Cornelis Mortier. IV Deel.

Завб. 470 × 520 *мм*, проекція конічна; довготи 32° — 53°, широти 47° — 57°5; маштаб: 1 : 2800.000.

Автор цієї мапи Кароль де-Пертес, француз походженням, був за географа кор. Станіслава Авґуста, та за полковника військ коронних. На підставі його матеріялів Комаржівський надрукував у Парижі гідрографічну мапу Польщі. Пізніше Пертес був за директора школи інженерів у Вільні, де він помер 1817 р. А. Ф. Бюшінґ позначає, що Пертес склав мапу „Carte itineraire" спочатку для польських календарів[2]). На мапі відзначені теж пунктиром Нова Сербія та ті округи Польщі, що були відокремлені до Росії та Австрії.

Репродукція з мапи Пертеса в нашому виданні за № 30.

XXV.

1782 г. „Генеральная карта Азовской губерніи съ ея уѣздами. Сочиненная І. Ісленевым. 1782 года. Издано Академіей Наук в Петербурге".

Розмір: 560 × 470 *мм.* Проекція конічна; довготи 51° — 53°; шир. 45° — 51°,5. Маштаб 1 : 850000.

Озівська губерня належить до тих 8 губерень, що їх на підставі указу з 18 грудня 1707 р. утворено як військово-фінансові округи[1]). До цієї губерні тоді приписано 52 міста, крім того ще 25 міст, приписаних до „корабельных дел", як і Вороніж.

Згодом, коли указ з 29 травня 1719 р. встановив 10 губерень, Озівську губерню поділено на провінції: Вороніж, Єлець, Тамбов, Шацкой, Бахмут „с слободы и с городки".

Року 1747 в присутності турецьких комісарів Озівську фортецю зруйновано, а губерню приєднано до Воронізької. Року 1751 відділено Бахмут і приєднано його до Словеносербії; ось так згодом його приєднано до Новоросійської губерні[2]). Року 1775, на підставі „учреждения о губерніях" Озівську губерню складено із Задніпрянської частини Новоросійської губерні, себто з Бахмутського повіту, земель на Дону і північному Дінці. Вона поділялася на:

I. Озівську провінцію, або Південну, в ній: Озів, фортеця св. Дмитра Ростовського на Дону, Таганрог, Старо-Черкаське із землею Дінського війська, Дніпровська лінія, Кінбурнський замок, фортеці Керч і Єніколь.

II. Бахмутську провінцію, або Північну, в ній: Бахмут із повітом, Донецьк, Словеносербськ, фортеця Тор (тепер Слов'янськ), Старі та Нові Водолаги. На підставі доповіді Сената з 20 жовтня 1775 р. (П. С. З., № 14380) до Озівської губерні приєднано: тодішній Донецький пікінерний полк, Бахмут із повітом і Бахмутським гусарським та уланським пікінерними полками; далі земля між Українською і новою (Дніпрянською) лініями, також уся нова лінія від фортеці Олександрівської до р. Конські Води і по ній до нижнього краю Великого Луга, від фортеці Петровської по берегу Озівського моря до гирла Калміюса, також фортеця Таганрізька, Дмитрія Ростовського, Озів, Керч та Єніколь з їхніми повітами, також усі землі Дінських козаків. Далі Сенат ухвалив, щоб містечко Нові та Старі Водолаги, що здавна належало до Новоросійської губерні, залишилося в Озівській, а не Слободській губерні; нарешті, щоб місто Тор із повітом було приписане із Слободської губ. до Озівської.

---

[1]) Записки Одесск. Общ. Ист., т. III, стр. 92. Скальковский. Обозр. ист. Новорос. края, I, 147. Е. А. Загоровский, Организация управления Новороссией при Потемкине в 1774 — 1791 годах, Записки Од. Общ. Ист., т. XXXI, стор. 59.

[2]) A. F. Büschings Wöchentliche Nachrichten von neuen Landcharten. II. Jahrgang. Berlin, 1774, pag. 48.

[1]) Милюков, Гос. хозяйство России, l. c., стр. 366. Скальковский, l. c., стор. 115.

Року 1776 Озівську губ. поділено на 3 провінції: Слов'янську, Бахмутську та Озівську. Року 1777 Катерининську провінцію Новоросійської губерні приєднано до Озівської губ.

Губерське правління Озівської губ. через те, що призначене для нього місто Катеринослав не було впорядковане, перебувало в Белевській фортеці [1]). А 20 липня 1778 р., коли місто Катеринослав було „строеніем почти совсем окончено" і будинок для губерської канцелярії мав бути на травень місяць закінчений, Озівський губернатор дістав наказа перевести губерське правління до Катеринослава.

31 жовтня 1778 р. Сенат уже мав змогу повідомити всі державні установи про переміщення губерської канцелярії з урядовцями та скарбницею до міста Катеринослава і про те, що тракт з Петербурґу до цього міста веде через Білгород, Харків і фортецю Белевську, що від неї до Катеринослава 100 верст. П. С. З., № 14815, 31 окт. 1778 г.

У листопаді 1779 р. греки заснували на гирлі р. Калміюса м. Маріюпіль, вірмени м. Нахічевань на Дону. Ці два міста приписано до Озівської губерні і складали Маріюпільський повіт.

Про поділ Озівської губерні на повіти в перші роки її існування маємо лиш уривчасті відомості. У своїй історії „Нової Січі" Скальковський повідомляє, що запорізькі землі, приєднані до Озівської губерні, були поділені 1775 р. на 6 повітів: Самарський, Новоселицький, Личківський, Барвиностінський, Консьководський та Калміюський. (Історія Нової Січі, III, 199 — 200). — Року 1777 згадується про повіти: Озівський, Таганрізький, Дмитрівський, Торський, Волководський та Консьководський. (Записки Одесск. Общ. Ист. и Древн., т. III, 116, 117). Нарешті, в „Описании городов и уездов Авовской губернии" (1779 р.), що його видав М. Мурзакевич, знаходимо відомості про такі повіти Озівської губерні того часу: Катеринославський, Павлоградський, Александрівський, Маріюпільський, Таганрізький, Бахмутський, Торський, Костянтиноградський, Царичанський. (Записки Одесск. Общ. Ист. и Древн., III, стор. 291 — 305) [1]).

Ісленев зазначає на своїй мапі Озівської губерні такі повіти: Александрівський, Павлоградський, Катеринославський, Торський, Царичєнський, Натальїнський, Маріюпільський, Бахмутський, Таганрізький.

Суміжні країни: частини Кримського степу, Малої Росії, губерень Новоросійської, Воронізької, Тамбовської, Астраханської, Харківської, Курської, Земля Війська Дінського.

Ісленівські мапи видала Академія Наук у Петербурзі. Коли порівняти роботу Ісленева з мапами в академічному атласі 1745 р., то яскраво виступає проґрес, якого дійшла картографія України за порівнюючи малий час — від 1745 до 1779 і 1782 р.

[1]) Е. А. Загоровский, Организация управления Новороссии при Потемкине, 1774 — 1796 г. Записки Одесск. Общ. Ист. и Древн., т. XXXI (1913), стр. 57 — 60.

Вартість Ісленівської мапи Озівської губ. можна перевірити, коли прочитати, напр., опис подорожей академіка Гільденштедта, простеживши за його маршрутом на мапі Ісленева. Перевірка, напр., маршруту Дніпрянською лінією, від Петровської до Олександрівки дає змогу переконатися в точності мапи Ісленева. Крім того, на мапі Ісленева можна простежити й за іншими маршрутами Гільденштедта [1]). Ісленев, Шмідт і Трускот посідають в історії картографії України почесне місце.

Копія з Ісленівської мапи Озівської губерні в нашому виданні — під № 30.

XXVI

1792. „**Карта Екатеринославскаго Намѣстничества и Земли Черноморскихъ Казаковъ**".

В атласі Вільбрехта „Российской Атлас" № 42. Розмір 583 × 465 *мм*, проекція конічна, довготи 48° — 60°, шир. 45° — 51°, маштаб: 1 : 1.000.000.

30 березня 1783 р. з губерень Новоросійської і Озівської утворено Катеринославське намісництво і спочатку нове намісництво було поділене на 12 повітів [2]). За губерське місто був ще до 1789 р. Кременчук. Катеринослав залишався повітовим містом.

22 січня 1784 р. новий указ встановив нове губерське місто під назвою: „Екатеринославъ на правой сторонѣ р. Днѣпра у Кайдака". Тим самим указом намісництво Катеринославське складалося тепер з 15 повітів, а саме: повіту Катеринославського, Новомосковського, Алексопільського, Кременчуцького, Полтавського, Костянтиноградського, Словенського, Бахмутського, Донецького, Маріюпільського, Павлоградського, Херсонського, Ольвіопільського, Лизаветградського і Александрійського.

З цього указу видно, що Катеринославський генерал-губернатор подав проект розподілу губерень, із мапою [3]). Відкрити Катеринославське намісництво передбачалося протягом 1784 р. „в удобном к открытию месте покуда назначенный губернский город на правой стороне р. Днепра у Кайдака будет закончен постройкой". Кизикерман, де передбачалося збудувати потрібні крамниці, наказано перейменувати на місто Борислав; містечка Новий Миргород і Кримов залишити як слободи „и в них строить ратуши для купцов и мещан"; те саме ухвалено про т. зв. шанці, містечка, слободи.

По границях Катеринославської губерні розпочали будувати нові фортеці, а саме: починаючи з межі Катеринославського намісництва з Польщею, будували:

1) міцну фортецю при впадінні р. Тясьмина в Дніпро, де обидва береги російські;

[1]) Güldenstedt, Th. Reisen durch Russland, I. II. Petersb., 1789 – 91. Путешествие Гильденштедта. Прим. Д. І. Багалія. Харьковск. Сборник за 1891 г.

[2]) П. С. З. т. XXI, 30 марта 1783 г., № 15696.

[3]) П. С. З. т. XXII, 22 янв. 1784, № 15910. Николайчик, Город Кременчук l. c., 63, 64. — М. М. Владимиров, Первое столетие г. Екатеринослава. Екатеринослав, 1887 стр. 21, 22, 247, 248.

2) фортецю Ольвіопільську; 3) невелику фортецю на гирлі р. Інгула в сторону Очаківської округи; 4) Херсон, де мали бути великі припаси для адміралтійства, сухопутного війська та облогової артилерії; 5) Дніпровську фортецю на Збуріївському лимані, де мали на думці збудувати корабельню військових та купецьких кораблів; 6) Кінбурнську фортецю, що вже доведена до належного стану; 7) Перекоп; 8) Евпаторію з батерією при Сербулаті; 9) велику фортецю при Севастополі, тодішньому Ахтіарі, де гадали будувати адміралтійську корабельню для кораблів першого ранґу, порт і військову оселю; 10) Балаклаву; 11) Теодосію або Кафу; 12) замість Керчі і Єніколя була думка будувати міцну фортецю під назвою Воспор, біля Павлівського редута, при вході у „Воспор Киммерической“; 13) Фанагорію на півострові Тамані; 14) бльокгавс при Евічі; 15) Єйську фортецю.

Лінію Моздокську мали на думці сполучити з цими фортецями, продовжуючи її до Тамані.

Місто Таганрог, фортецю Лизавети та інші, що лежать на старій та новій лінії, вже за фортеці не вважають, бо вони залишаються всередині держави, і перетворюються на внутрішні міста і слободи[1]).

4 липня 1784 р. сенатський указ оголосив усі державні установи в об'єднаному з Новоросійської та Озівської губ. намісництві відкритими[2]). Повітові установи переведено 4 вересня 1784 р. із Ольвіополя в Новий Миргород.

13 серпня 1784 р. остаточно затверджено місце на Дніпрі для губерського міста Катеринославського намісництва[3]).

4 вересня 1784 р. був указ про відкриття університету в губерському місті Катеринославського намісництва.

Місто Градище, що належало до Київського намісництва, передано до Катеринославського намісництва 30 квітня 1789 р.

1 червня того ж таки року повітові установи Катеринославського намісництва переведено в Градище з Кременчука[3]).

Губерські установи, що досі були в Кременчуазі, переведено до нового губерського міста Катеринослава[4]). 22 січня 1792 р. новоздобуті від Порти Отоманської землі між р. Богом та Дністром приєднано до Катеринославської губерні. 26 вересня 1794 р. управління двох повітів Катеринославського намісництва, а саме: Новомосковського і Алексопільського повітів переведено: установи першого повіту в містечко Новоселицю, другого — в містечко Царанку[5]).

1) П. С. З., 1781 г., 10 февр., № 15929.
2) П. С. З., 1784 г., 4 июля, № 16028
3) П. С. З., 13 авг. 1784 г., № 16239; 4 сент. 1781 г., № 16057. О. Николайчик, Город Кременчук, стр. 63: „Дѣйствительно, читая въ настоящее время о размѣрахъ и величіи предполагавшагося *Екатеринослава*, недоумѣваешь, къ чему предназначался этотъ колоссъ с соборомъ „на аршинчикъ повыше“ храма Петра въ Римѣ, съ университетомъ, Академіей музыки и живописи, съ 12-ю казенными фабриками, съ дворцами и садами, колоссъ, имѣвшій расположиться на 300 квадратныхъ верстахъ“.
4) П. С. З., 1 іюня 1789 г., № 16774.
5) П. С. З., 26 сент. 1794 г., № 17255.

20 липня 1795 р. повітове управління з міста Александрія переведено в містечко Крилов і це останнє перейменовано на місто Александрію[1]).

На початку 1795 р. знову сталися зміни в складі Катеринославського намісництва. З приєднаних від Польщі країн утворено губерні — Менська, Ізяславська, Брацлавська, деякотрі частини відділено до губерень Полоцької, Чернігівської, Київської. Щодо тих земель, що мали відійти до Катеринославської губерні, то Катеринославський і Таврійський генерал-губернатор Зубов доводив, що від приєднання тих земель до Катеринославської губерні вона надмірно зросла б, і тому визнано, що конче треба заснувати там нову губерню, керування доручивши тому ж таки Зубову, що здається, бажав наслідувати Потьомкіна. Тому утворено губерню із частини Брацлавської губ. і трьох повітів Катеринославського намісництва, а саме: Херсонського, Лизаветградського, Новомиргородського. Замість відділених трьох повітів, від Київського намісництва приписано дві округи: Хорольська й Миргородська до Катеринославського намісництва та повіт Гадяцький до Чернігівського. Нову губерню названо Вознесенською і поділено на 12 повітів[1]). Вона була недовговічна. Указ з 12 грудня 1796 р. про новий розподіл держави на губерні скасував Вознесенську губерню й Таврійську країну.

Щодо Катеринославського намісництва, то указ з 12 грудня 1796 р. каже: „отныне впредь состоять губерніям: Новороссійской вместо Екатеринославской; а Новороссійскую губернію составить изъ всего того, что, за возвращеніемъ къ Малой России отдѣльныхъ уѣздовъ, и отъ бывшей Вознесенской приписанныхъ къ ней изъ пріобрѣтенныхъ отъ Польши земель, такожъ возвращаемыхъ ныне къ Слободско-Украинской губерніи останется, присоединяя тутъ и Область Таврическую, раздѣляемую на уѣзды, сообразно количеству жителей и обширности мѣстной“[2]).

Копію з мапи Катеринославського намісництва подано в нашому виданні під № 34. Мапу меншого формату див. в атласі Російської імп. 1792 р. під № 42.

Мапу наново встановленої Новоросійської губерні див. у атласі: Российский Атлас из сорока трех карт состоящий. Издан при Геогр. Департаменте. Пб., 1800.

XXVII

„Карта Черниговскаго Намѣстничества“.

Цю мапу вміщено в атласі Вільбрехта „Российской Атлас“ під № 21. Завб. 580 × 460; довготи 47°,9 — 53°,1; шир. 49°,7 — 52°,3; проекція конічна, машт. 1 : 700.000.

Указ про заснування Чернігівського намісництва видано 16 вересня 1781 р.

1) П. С. З., 20 июля 1795 г., № 17361.
2) П. С. З., 12 дек., 1796 г. № 17634.

Малоросійському генерал-губернаторові доручено скласти намісництво з 11-х повітів, а саме: Чернігівського, Городницького, Березинського, Борзенського, Ніженського, Прилуцького, Глинського, Роменського, Лохвицького, Гадяцького і Зіньківського. Містечки, що по них названо повіти, перейменовано в міста[1]). На підставі указу від 30 листопада 1796 р. намісництва: Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське об'єднано у губерню Малоросійську, з губерським містом Черніговим. При цьому м. Київ з околицею відокремлено від Малорос. губ. тому, що до нього на правім березі мали улаштувати окрему Київську губерню із округ Польської України, що перейшли до Росії[2]).

Із колишніх повітових міст намісництв Чернігівського та Новгород-Сіверського, Городня, Березна, Глинськ, Лохвиця й Короп були в той час перетворені на позаштатні міста, а місто Сураж скасовано. Батурин, ще при заснуванні намісництв, перейменовано на містечко Новгород-Сіверського намісництва.

Року 1802 засновано губерню Чернігівську й Полтавську; до складу першої залічені, місто Чернігів, Городня, Борзна, Ніжен, Конотіп, Глухів, Сосниця, Кролевець, Новгород-Сіверський, Стародуб, Мглин, Нове-Місто. 1803 р. приєднано: Козелець, Остер і Сураж, а місто Погар перетворено на позаштатне. Року 1808 державні установи переведено з м. Нове-Місто до слободи Зибкої й засновано Новозибківський повіт[3]).

Репродукцію мапи Чернігівського намісництва подано в нашому виданні під № 21.

Межі Чернігівського намісництва на цій мапі: із заходу та півдня — частини Польщі й Київського намісництва, із сходу — частини Новгород-Сіверського й Харківського намісництва, із півночі — частина Могилівського намісництва. Коли лічити по повітряній лінії, губерське місто Чернігів знаходиться на віддалі 32 вер. від польського кордону на р. Десні, що протікала через повіти Чернігівський та Березнянський.

Див. А. Шафонский — Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе. Изд. М. Судіенко, Кіевъ, 1851.—Описаніе Черниговскаго намѣстничества (1781 г.) Дмитрія Пащенка. Изд. Черниг. Губ. Стат. Ком. Чернигов, 1868. Бережков, Шафонскій и его трудъ: Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе. Нѣжин, 1910.

XXVII

„Карта Новгород-Сѣверскаго Намѣстничества". Мапу цю вміщено в Російському атласі Вільбрехта під № 22. Унизу ліворуч примітка: Соч. А. Вильбрехт. 1786. Завб. 580 × 470 *мм*; довготи 48° — 54°, шир. 50°4 — 54°. Проекція конічна, машт. 1:650.000.

16 вересня 1781 р. малоросійському генерал-губернаторові наказано заснувати в „Малой Россіи" правління на підставі „Учрежденія о губерніяхъ" 1775 р., себто йому велено поділити край на три губерні, а саме: на Київську, Чернігівську й Новгород-Сіверську, визначити губерські міста і по одинадцять повітів на губерню.

Ці три намісництва справді відкрито: Київське — „генваря 9 дня", Чернігівське — „генваря 19 дня" і Новгород-Сіверське — „генваря 27 дня". Перед відкриттям проведено велику підготовчу роботу для вивчення території майбутніх намісництв, обліку людности для „удобнаго трехъ губерній составленія въ порядочные пределы" в повітах, та визначення границь між намісництвами і між повітами. Цю організаційну роботу проведено на території всіх трьох намісництв під керуванням генерал-поручника А. С. Милорадовича, призначеного указом з 5 травня 1779 р. „быть въ Малой Россіи губернаторомъ и присутствовать въ тамошней коллегіи". У зв'язку з цим призначенням Милорадович дістав від малоросійського генерал-губернатора П. А. Рум'янцова доручення об'їхати територію майбутніх намісництв, узяти з Малоросійської колеґії, скільки треба канцелярських урядовців, та описати територію за певною програмою.

Щоб виконати це завдання, А. С. Милорадович организував комісію, і до складу її притягнув близько 20 осіб із бунчукових та військових товаришів і канцеляристів колеґії. Ця комісія протягом 1779 — 1781 рр. зібрала матеріял, що ліг в основу поділу території Малоросії на три намісництва. Декотрі частини матеріялів, зібраних комісією, напр., опис Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв, облік людности всіх трьох намісництв, збереглися в Чернігівському Держмузеї, завдяки А. М. Лазаревському.

Комісія Милорадовича одначе не обмежувалася тим, що збирала статистичні матеріяли; вона збирала також матеріял для мап трьох намісництв і склала мапи їх. П. К. Федоренко відшукав у архіві Чернігівського намісництва під № 2741 формуляри одного члена цієї комісії, легкокінного Чернігівського полку капітана Н. А. Милорадовича.

З формуляру видно, що він „1779 года іюля 29-го командированъ былъ ген.-губернаторомъ Румянцевымъ въ комиссію малороссійскаго губернатора А. С. Милорадовича для описанія Малороссіи и сочиненія карты, въ коей комиссіи онъ и находился до 8 октября 1781 г."

В ордері Н. А. Милорадовичеві, що видано від А. С. Милорадовича 2 травня 1780 р., йому доручено „следовать, начавъ отъ Прилукъ, правою стороною отъ рѣки Удая до впаденія ея въ рѣчку Сулу, и правою жъ стороною Сулы вниз до рѣки Днѣпра, а оттуда лѣвою

[1]) П. С. З. XXI, 16 сентября 1781 г. № 15229.

[2]) П. С. З. XXIV. 30 ноября 1796 № 17594; 12 декабря 1796 г. № 17634. Мапу Малоросійськ. губ та мапу Київськ. губ. 1796 р. див. у атласі: Атласъ Россійской, 1800 г.

[3]) Матеріалы для географіи и статистики Россіи. Домонтовичъ—Черниговская губ., Пб. 1865, стор. XXI.

стороною Днѣпра вверхъ оной до Кіева и сдѣлать въ состоящей между оныхъ рѣкъ дистанціи свои примѣчанія, къ сочиненію плана нужныя".

Крім того, Н. А. Милорадовичеві ордером з 19 липня 1780 р. доручено: „слѣдовать отъ Слободы Добрянки по дистанціи Черниговскаго и Стародубскаго полковъ, лежащихъ на границѣ Бѣлорусской губерніи, оттоль вокругъ по границѣ же примыкая къ селеніямъ Орловскаго намѣстничества и въ семъ проѣздѣ не оставлять тѣхъ полковъ не только большихъ рѣкъ, но и самыхъ малыхъ, также болотъ и другихъ отдѣляющихъ между урочищъ такъ, чтобы ничего нужнаго безъ самыхъ примѣчаній для сочиненія плана оставаться не могло".

Мапи Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв виготувано на серпень 1781 р., як це видно із наказу А. С. Милорадовича з 9 серпня 1781 р.: приставити ці мапи[1]).

Де переховуються ориґінали цих мап, — відомостей не маю.

Новгород-Сіверське намісництво складалося з таких повітів: Новгород-Сіверського, Стародубського, Погарського, Мглинського, Глухівського, Кролевецького, Коропського, Сосницького, Конотіпського, Новомістського — й Суразького. Містечки, що по них названо повіти, перейменовано в міста, напр., село Засуха під назвою Новомісто, село Суражичі під назвою Сураж на Іпуті.

На мапі відзначено вищезгадані повіти.

29 вересня 1791 р. до Чернігівської губерні приєднано місто Конотіп Новгород-Сіверської губ. з його округою та частиною Коропської.

Усі три Малоросійські губерні з того часу мали складатися з десятьох округ[2]).

Репродукцію мапи Новгород-Сіверського намісництва подано в нашому виданні під № 35.

Межі з північної, західньої та південної сторони — частини Могилівського та Чернігівського намісництва, із східньої сторони — Орловське, Курське, Харківське намісництва. На мапі відзначено повіти: Сураж, Новомісто, Сосниця, Короп, Мглин, Стародуб, Новгород-Сіверський, Погар, Кролевець, Конотіп, Глухів.

XXXVIII

„Карта Харьковскаго Намѣстничества". Мапу Харківського намісництва вміщено в Російському атласі Вільбрехта, за № 23. Унизу ліворуч примітка: Соч. А. Вильбрехт. — Завб. 465 × 585, довготи 51°—56°, шир. 48°10,—51°8; проєкція конічна, машт. 1:650.000.

На підставі доповіді трьох сенаторів — Шаховського, Паніна, Олсуф'єва про Слобідські полки, 18 грудня 1764 р. ухвалено: „Правленіе канцеляріи Слободскихъ полковъ совсѣмъ уничтожить, а, согласно общему в государствѣ правленію, учредить изъ всѣхъ слободскихъ полковъ особую губернію, наименовавъ ее Слободскою Украинскою. Губернскую канцелярію учредить въ полку, стоящемъ положеніемъ своимъ въ срединѣ того края; прочіе же четырехъ полковъ города сдѣлать уѣздами той губерніи".

28 липня 1765 р. вийшов маніфест, де наказано: „во вновь учрежденной Слободской губерніи Губернской канцеляріи быть въ Харьковѣ, провинціальнымъ въ Ахтыркѣ, въ Сумахъ, въ Острогожскѣ и въ Изюмѣ".

25 квітня 1780 р. вийшов указ про заснування Харківського намісництва з 15 повітів, а саме: Харківського, Чугуївського, Волчанського, Золочівського, Валківського, Охтирського, Краснокутського, Богодухівського, Сумського, Миропільського, Білопільського, Лебединського, Недригайлівського, Хотмизького, Ізюмського. Перейменовано на міста такі містечка: Волчанське, Золочів, Валки, Краснокутське, Богодухів, Миропілля, Білопілля, Лебедин, Недригайлів.

Копію з мапи Харківського намісництва подано в нашому виданні під № 38.

Межі — частини Новгород-Сіверського, Чернігівського, Катеринославського, Вороніжкого, Курського намісництв.

Проф. Д. І. Багалій приклав до своєї Історії Слобідської України (Харків 1918) дві історичні мапи Слобідської України XVIII ст., а саме: мапу слобідських полків 1764 р., та другу: карту Слободской Украины XVIII ст.

На підставі указу з 12 грудня 1796 р. Слобідсько-Українську губерню 1765 р. наново встановлено замість Харківської губ. Мапу Слобідсько-Української губ. 1796 р. див. у атласі: Атлас Росс. имп. 1800 р.

Додаток I.

1542. **Мапа Московії Антона Віда.**

У списку мапографів (Catalogus auctorum tabularum geographicarum), що його Ортелій додав до свого відомого атласу, виданого 1570 р., він згадує мапографа Антона Віда, автора мапи Московії.

У списку віданачено: „Antonius Wied, Moscoviam, Antuerpiae". Сама мапа Відова довго залишалася невідомою[1]).

Року 1884 в Гамбурзі вийшла книжка Т. Міхова „Die ältesten Karten von Russland" де автор передає, що він випадково знайшов мапу Московії Віда. Одначе виявилося, що ця

[1]) З вступної статті П. К. Федоренка до „Опису Новгород-сіверського намісництва", що видає Археографічна Комісія ВУАН.

[2]) П. С. З., 1791 г. сент. 29, № 16987.

[1]) Перше видання атласу — 1570 р. під назвою: Theatrum orbis terrarum Abrahami Ortelii Antverpiani, Antverpiae MDLXX. Року 1928 вийшло зразкова щодо точности й ерудиції праця, що дає біографії мапографів, перелічених у каталозі Ортелія, під заголовком: A. Ortelii Catalogus cartographorum. Bearbeitet von Leo Bagrow. Erster Teil (von A — L). Ergänzungsheft 199 zu Petermanns Mitteilungen. Gotha, 1928. Zweiter Teil (von M — Z), Ergänzungsheft № 210. Gotha, 1930.

Опис атласу Ортелія, реєстр його мап і хронологічний реєстр видань дає: Ph. Lee Philipps, A list of geographical Atlases in the library of Congress, Vol. I, Washington, 1909, pag. 130—135. E. Brandmayr, Bibliographische Untersuchung über Entstehung und Entwicklung des Ortelianischen Kartenwerkes. München, 1914.

мапа не є оригінал, а лиш зменшена копія з оригіналу; її ритував Гогенберґ, той самий, що ритував майже всі (fere omnes) мапи для Ортелія.

Міхов додав копію з ритини Гогенберґа до своєї книги, а репродукцію з копії Міхова я додав до I тому моїх „Матеріаловъ по исторіи русской картографіи“.

Року 1902 і 1904 В. Руґе, з доручення Ґеттінґенського наукового товариства, обслідував бібліотеки в 25 містах Німеччини, шукаючи географічні мапи, що складені до 1570 р., і йому пощастило знайти в бібліотеці кол. університету в м. Гельмштедті оригінал мапи Московії Антона Віда. Мапа ця є ритина на міді, завбільшки 856 × 828 *мм*, з 6-ти аркушів, складених по три в два ряди.

Мапу орієнтовано на схід; це начебто картина Московської держави з пташиного льоту. Вона охоплює країну від Карелії до Києва та від гирла Обі до Озівського моря. Коли порівняти її з копією Гогенберґа, що її видав Міхов (див. теж у I вип. „Матеріаловъ по исторіи русской картографіи“), то доводиться переконатися в тім, що Гогенберґ намагався передати зміст оригіналу, але його копія все ж не точно відбиває оригінал. Наприклад, на березі Чорного моря у копії праворуч від Белева, пропущено полювання верхівців на зубра, і праворуч від Тули пропущено сцену полювання верхівців із собаками.

Далі, над Перекопом пропущено отару овець у степу. Тільки оригінал Віда може дати розуміння того, як гарно ритовано мапу і яка багата вона на побутові сцени та змалювання міст; деякі, напр., полювання на ведмедя, змалювання Великого Новгороду з мостом над Волховим, виконано художньо. Це пояснюється тим, що Від був справді художник-маляр.

Власні імення на копії Гогенберґа подано лиш по-латинському, а в оригіналі по-латинському й по-руському.

На шостому аркуші оригіналу, праворуч над Києвом подано всю російську абетку з відповідними латинськими літерами.

У Гогенберґа побутові сцени і змалювання міст спрощено, і декотрі передано в іншому вигляді. Наприклад, у нього Золота баба намальована у вигляді жінки в довгому вбранні з дитиною на руках. А в оригіналі її намальовано як голу жінку з рогом достатку, без дитини. Декотрі топографічні деталі мапи в оригіналі повніші й точніші, ніж у Гогенберґа.

Ті два великі латинські написи, що їх маємо у Гогенберґа[1]) в правому і лівому нижньому кутку, точно передають текст тих самих написів на оригіналі Відової мапи. У знімку ж Гогенберґа цілком бракує третього напису, складеного польсько-руським наріччям. Цей напис у Віда міститься в правому нижньому кутку і пояснює значіння різних фарб, що ними пофарбовано окремі країни на мапі.

[1]) Репродукцію карти Гогенберґа дає теж Nordenskjöld, Periplus, табл. XXXV.

Під цим російським написом є зазначення року—1542. Обидва латинські написи на мапі датовано 1555 роком. Крім того, це є факт, що Севастіян Мюнстер користувався з мапи Віда ще перед 1544 р. Отож можна гадати, що Відова мапа у всякому разі існувала вже у 1542 р. Від сам зазначає в тому латинському написі, де він звертається до сенатора Коппенія, що збирати відомості про Московію йому дуже допоміг окольничий Іван Ляцький, що після смерти царя Василя (виходить, після 1533 р.) втік до Польщі. З слів Віда, він мав зв'язок із Ляцьким і після його втечі, і тому можна поставити питання, чи не Ляцький був автором мапи Віда, та чи не він склав текст російського напису? Дати позитивну відповідь на питання, чим пояснити наявність трьох зазначень часу, не можливо; так само важко точно зазначити рік виходу в світ цієї мапи.

Д. Н. Чечулін теж ставить питання[1]): якщо мапа Відова не була рукописна, а вже виритувана на мідяній дошці, то навіщо було знову ритувати її Гогенберґові? На це можна відповісти: формат Відової мапи втроє перевищував формат, потрібний для мап, уміщених в атласі Ортелія. Тому його постійний ритівник Гогенберґ виритував йому Відову мапу в відповідному форматі. Коли ж далі спитати, чому Ортелій не вмістив до свого атласу мапу, що її ритував Гогенберґ, то на це відповісти важко.

Репродукція в нашому виданні зроблена з копії, що її зняв в натуральному розмірі у 1906 р. Т. Міхов в Гельмштедті. Див. № 39, 40, 41.

Додаток II.

Через обмежений обсяг видання довелося відкласти для II частини деякі матеріяли, а саме таке:

1) Мапу додану 1595 р. до „Descriptio Tartariae“ Броневського: „Tabula seu typus camporum Chersonesus Tauricae seu peninsulae“. Див. Ф. Петрунь, Степове Побужжя. Одеса, 1916, стор. 4.

2) „Генеральная лантъкарта от Киева по реке Днепр до Ачакова и по степи до Азова с показанием Украинской линии, также і Турецкой области и Польского владения с Россійскою імп. границ, сочинена із разныхъ картъ въ 1743 году“. Рукописна мапа, що склав Дебоскет вкупі з миргородським полковником Капнистом[2]).

[1]) Leo Bagrow, A. Ortelii Catalogus cartographorum. II. Teil. Gotha, 1930, pag. 104—106. Журн. мин. нар. пр. 1906, сент. Див теж. H. Michow, Anton Wied, ein Danziger Kartograph des 16. Jahrhunderts. Hamburg, 1905. A. Nehring, Einige Bemerkungen über Anton Wieds „Moscovia“ und das Urusbild. (Globus, 1887, pag. 85—89). H. Michow, Die ältesten Karten von Russland. Hamburg, 1884. — W. Ruge, Aelteres kartographisches Material in deutschen Bibliotheken. Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil-hist. Kl. 1904, pag. 24, 25.

[2]) Сочиненія II. H. Капниста, М. 1901, стор. XI.

Про Дебоскета, що з 1739 р. був за військового інженера Київської твердині, див. Ф. Ернст, До історії Києво-Печерської фортеці. Див. Київ та його околиця. Під ред. акад. М. Грушевського. Київ, 1926, стор 268.

3) Regni Poloniae, Magnae Ducatus Lituaniae Nova Mappa Geographica. Concessu Borussorum Regis. C. B. Glassbach sculpsit Berolini 1770.

Цей атлас мае одну збірну мапу і 25 спеціяльних мап. З-поміж них мають значіння для історії мапографії України № XVIII Palatinatus Volhiniae, № XIX Palatinatus Kiovientsis, № XV і XX Gubernium Kioviense, № XXV Nova-Servia.

4) Рицці Цанноні, Атлас Польщі і Литви. 24 мапи. 1772 р.

Збірна мапа мае заголовок: Wizerunok powszechny Polski y Litwy. Sluzący do zrozumienia zbioru XXIV karta. Wystawionego prz. Rizzi Zannoni, Academiy Nauk Göttingenskiey. MDCCLXXII.

Для історії мапографії України значіння мають мапи: № 19 частина Волинського та Подільського воеводства, № 20 частина Київського воеводства та Малої Росії, № 16 частина Малої Росії та Київська губерня, № 24 Новоросія, Новосербія. Зменшену копію з № 24 додав Д. І. Яворницький до своеї монографії: „Вольности запорожских козаков".

5) Generalkarte von Polen, Litauen und den angränzenden Ländern, nach Zannoni, Folin, Uz, Peau. Neu herausgegeben von F. A. Schraembl, 1793. Мапа ця е в атласі: Allgemeiner grosser Schrämblischer Atlas. Wien, im Verlage bey Joseph Philipp Schulbacher. 1800.

Мапа Польщі цього атласу складаеться з 4-х аркушів. Четвертий аркуш охоплюе Волинь, Поділля, Київське та Брацлавське воеводство.

6) „Генеральная карта трех Малороссійскихъ губерній здѣланная при генеральном штабѣ в Глуховѣ в 1782 г." (Кіевская, Черниговская, Новгородъ-Сѣверская).

7) „Карта Кіевской губерніи составленной с частѣй Кіевской, Волынской, Брацлавской и Вознесенской губерній, коя разделена на 12 уѣздовъ. Сочинена 1797 г. апреля 2 дня".

8) „Атласъ Кіевской губерніи, состоящей из генеральной карты, двенадцати городовыхъ плановъ и двенадцати повѣтовыхъ картъ, сочиненъ 1800 года. Губернскій землемѣръ Масловскій".

9) „Карта Новгородской Северской губерніи съ раздѣленіемъ уѣздовъ и съ расположенными вокругъ оной планами уѣздныхъ городовъ." Мапи за №№ 2, 6—6, маються у Центр. арх. у Москві.

10) Тільки тоді, коли друкування цього видання уже було закінчене, я мав змогу вивчити рукописний атлас з 33 мапами терену першої турецької війни. Мапи добре накреслені на прекрасному папері, очевидно спеціялістом в цій справі. Перш за все з цих мап нас цікавить друга мапа, що мае назву: „Карта Новороссійской губерніи и Елисаветградской провинціи съ частію Запорожской степи съ показаніем козацких форпостов". Р. Дніпро накреслено цілком правильно. На лівому березі позначено: „часть Малороссіи", „часть Екатерининской провинціи". На правому березі накреслені межі „Жолтого гусарского полка", „Чорного гусарского полка", „Пикинерной полк", „Елисаветградская провинція", „Зимовники Запорожских козаков". Величина 45 × 40 *мм*. Атлас мае шкуряну палітурку з золотим берегом. На спинці золотими літерами: „Новый театр войны". На великий жаль, мы не встигли скористатись цим цікавим джерелом для цієї частини нашого видання.

Отже ми сподіваемося, що встигнемо поповнити прогалини, що тут визначені, у другій частині „Матеріялів до історії картографії України", що зможемо дати потім огляд картографії XIX століття, та нарешті зможемо позначити ті величезні досягнення, що, за порівнюючи короткий час XX століття, Радянська влада здобула у галузі картографії.

Закінчуючи друкувати першу частину Матеріялів до історії картографії України, автор мае за приемну повинність щиро подякувати Археогр. Комісії ВУАН, що внесла до видав. пляну цю працю, та також тов. Даненяку Я. Я., зам. завідувача 6-ої друкарні ДВОУ, що старанно дбав за технічний бік видання.

ЗМІСТ.

Оригінали мап належать до Всенародньої бібліотеки України, за винятком №№ 13 – 18, 26, 30, 32, 33, 39—41.